

**Fil, fusos i filoses a Madīna Dāniya (Dénia).
Entre un corpus de fonts àrabs quasi mut i una arqueologia que mostra una ciutat
amb una fort teixit domèstic de manufactura de fil als segles XII i XIII**

Josep A. Gisbert Santonja
Arqueòleg, Investigador independent, Dénia

A Miguel Santonja Barceló. Alcoi

1. Introducció

L'inici de la recerca sobre l'arqueologia de l'activitat tèxtil al temps d'al-Andalus cal situar-la a la dècada dels huitanta.

La primícia de l'enregistrament dels primers artefactes amb vincle a l'activitat tèxtil i, en particular, de les agulles de fus i les torres o remats de filosa o de fus, tot i que aleshores encara no tenien una clara adscripció funcional, fou el catàleg del fons arqueològic del Museu Arqueològic d'Alacant provinent del Castell de la Torre Grossa de Xixona (Azuar 1985). El vincle dels artefactes d'os tallat, que es consideraven com mànecs de ganivets, amb la filosa l'establiria Claudio Torres (Torres 1986), mentre que Manuel Retuerce ens advertia de possibles evidències de telers horitzontals (Retuerce 1987). El 1989, Rafael Azuar recollia de nou tots els artefactes provinents de Xixona i d'altres indrets de les muntanyes i oferiria una primera mirada a l'entorn de la producció de fil i de teixit (Azuar 1989).

Al migdia dels huitanta, Madīna Dāniya era encara erma quant a artefactes d'aquest tipus.

Era, aleshores, l'arrancament de l'arqueologia urbana a la ciutat i, en particular, de les intervencions, determinades per processos d'urbanització compulsius i desenvolupades en el que just aleshores es definia com el *raval gran*, del qual feien esment al-Idrīsī i Al-Ḥimyarī (Gisbert 1986; 1993 b).

Les excavacions en extensió de traces d'urbanisme i d'arquitectures domèstiques oferien aviat els primers espècimens de torres de filosa o de fus, torteres, fusaioles i, amb més abundància, d'agulles o puntes de fus. Aquests eren els àmbits de les descobertes.

El raval gran oferia arquitectures domèstiques, cases, estructurades en vials de traça pseudogeomètrica i en illes regulars (Gisbert 2007; 2011). Mentre, l'espai de la vella medina no ha comptat fins ara amb quasi cap intervenció arqueològica amb certa extensió. L'espai d'ampliació de la medina, que cal situar-lo cronològicament entre el temps del govern d'Ibn Mardaniš 1147-1172) i la conquesta cristiana (c. 1242) (Gisbert 2011), sincrònic als contextos més tardans del raval, és el que ha oferit la major part de les troballes.

A Dénia, la tardor del 2015, tancàvem les celebracions al voltant de la *Taifa de Dénia. 1000 anys*, i érem immersos en un treball de recerca del registre arqueològic andalusí del fons del Museu per encetar un seguit de publicacions que pretenien, a partir del 2017, canviar la lluna del que fou Madīna Dāniya al temps d'al-Andalus (Franco Sánchez & Gisbert Santonja, 2019).

El 2016 encetarem el treball de catàleg dels objectes existents al fons del Museu Arqueològic de Dénia, en correspondència amb la presència d'objectes de Dénia a una exposició temàtica a la seu del Col·legi Major de la Seda, a València. A aquesta acompanyaren línies de difusió amb ressò a la premsa i als mitjans de comunicació. Activitats en connivència amb el nomenament per les Corts Valencianes d'aquest any

com *any de la seda*, en consonància i en sinergies amb l'entelèquia de la ruta de la seda que naixia de la UNESCO.

Tot i el quasi silenci de les fonts, la coneixença dels artefactes i de les propostes funcionals ens obria un nou panorama i ens ajudava a interrogar a la cultura material col·lecta durant més d'un quart de segle d'arqueologia urbana com a pràctica consolidada i estandarditzada. I sorgien les evidències de les empremtes d'un seguit d'artesans i de produccions. Primerament i amb ampla transcendència, havíem descobert i posat en valor les terrisseries, que comptaven amb un ample ventall de tipus i de tècniques des de les primeries del segle XI als inicis del segle XIII. Després, sorgirien les dades que atestaven la presència d'artesans del metall (de joieria i d'objectes de bronze), tallers de vidre bufat i a motle i, a més a més, un fet arqueològicament inqüestionable a hores d'ara; que en les cases del raval i de l'òmfal de la Madīna Dāniya, dintre, hi havia una activitat ben identificada de filat i cabdellat de fil; de seda, de lli, de cotó o de llana.

Per aquests afers s'empra el fus, un artefacte amb ànima de fust però que compta amb peces metàl·liques i d'os que apareixen en els registres arqueològics de les cases. D'os, torteres i fusaioles. I, també altres peces: llucs en forma de torre, associats a filoses o, potser, com proposem, també a fusos. Altres són les agulles o puntes de fus, de bronze, coure o llautó. O escadusseres peses de teler de ceràmica, tot i que d'evidències de filadores accionades amb els peus, amb pedal, per a teixir, res en sabem.

2. On han estat descoberts els artefactes a Dénia?

Els primers anys de praxi d'arqueologia urbana foren vitals per a definir i precisar els trets dels espais de la medina andalusina. La vella medina amb segments aclaridors del seu recinte fortificat primerenc, l'ampliació de la medina i les noves muralles que tanquen la medina pel sud, creant una nova banda urbanitzada sobre les sorres de la riba de la llacuna del Saladar. I el raval gran fortificat, al sud-est, amb un front marítim que segueix el traçat de la costa i voreja on ancoraven els navilis; el port. No oblidem la llengua del raval occidental, amb context de la primera meitat del segle XI, que comptà amb un abandó forçat pel bastiment de les muralles d'occident que envolten el raval gran: les muralles d'El Fortí (Gisbert 1986; 1993 a; 2007; 2011).

Les intervencions en aquests espais netament documentats per l'arqueologia són el gresol dels 58 objectes que presentem en aquest estudi. Provenen de 10 intervencions en el raval gran, 1 en el raval oest (exterior), i 5 en la medina.

Afegim el llistat d'aquestes intervencions arqueològiques amb descobertes d'artefactes amb vincle a la producció tèxtil:

RAVAL GRAN.

- DE. C. 89-01. El Fortí. Fase II.
- DE. C. 90-08. El Fortí. C. Pintor Llorens.
- DE. C. 90-09. El Fortí. Col·lector.
- DE. C. 90-10. El Fortí. C. Castell d'Olimbroi.
- DE. C. 91-01. El Fortí. FEVE.
- DE. C. 92-02. El Fortí. Clavegueram.
- DE. C. 97-15. El Fortí. Fase IV,3.
- DE. C. 98-06. El Fortí. Fase IV, 4.
- DE. C. 04-08. El Fortí. Avgda. Joan Fuster, 5.
- DE. C. 07-13. El Fortí. Avgda Joan Fuster.

RAVAL EXTERIOR RECINTE.

- DE. C. 06-01. El Fortí. Ext. Camí dels Lladres/Juan Fuster.

MEDINA.

- DE. C. 97-06. C. Sant Josep, 35-37.

- DE. C. 00-17. C. Sant Josep, 11-15.
 DE. C. 01-10. C. N. S. Del Carmen, 5.
 DE. C. 03-06. C. Marqués de Campo, 46.
 DE. C. 04-07. C. Colón, 61.

La intervenció arqueològica El Fortí.Fase II [89-01], desenvolupada el 1989, és a un sector del Raval Gran, a prop de les muralles de la mar, densament urbanitzat amb una traça viària de marcada geometria, estructurada amb illes de cases amb homogeneïtat quant a tipologies i superfície. Ens ofereix un conjunt ben significatiu d'artefactes amb vincle amb el filat, 13 peces, és a dir, un 22% del registre estudiat.

Els objectes es localitzen, tant als espais interiors de la casa com al ferm del paviment dels carrers i, també, dintre de les clavegueres i canals d'evacuació d'aigües negres.

Cal tenir en compte que la fi de l'activitat en aquestes vivendes és a conseqüència de la conquesta cristiana, cap a l'any 1242, amb l'abandó del raval i de la medina. Un cessament sobtat però no brusc. No tenim cap evidència que indiquen que no es va procedir a recollir i traslladar els aixovars domèstics i les pertinences.

Així, artefactes provinents d'activitats especialitzades com la metal·lúrgia o tèxtils es descobreixen com a peces oblidades o desestimades, i no com a producte d'una fugida sobtada que haguera oferit uns estrats d'abandó radicalment diferents, amb traces d'activitat a estances específiques de la casa.

Així, no considerem que el repàs de les memòries d'excavacions ens aporten dades significatives i llum sobre el lligam entre el punt de troballa d'aquests artefactes en espais específics de la casa.

A Saltés (Huelva), la descoberta de dues agulles o puntes de fus (tipus 5) són al pati o al vestíbul de les cases. Aquesta medina és abandonada cap al 1250 (Bazzana, Bedia, 213). Un recent estudi de peces amb vincle al filat en el jaciment d'Albalat (Romangordo, Càceres) situa, dispersos en estatges de cases, és a dir, en contextos domèstics, 8 fusaioles, 5 puntes de fus i 4 torres de filosa o de fus (Gilotte; Moreno, 2020; 2021, 38, figura 2)

Així, a Dénia, l'excavació El Fortí.Fase II, amb vestigis de 4 vials de distintes jerarquies, amb la parcel·la completa de 9 cases i vestigis parcials d'altres 18, ens ofereixen dues torres de filosa o de fus (tipus 1), una tortera (tipus 3), dues fusaioles (tipus 4) i 8 puntes o agulles de fus (tipus 5), tant de les variants 1 com de la 2. La cronologia o datació d'aquestes fases d'activitat se situaria entre el migdia del segle XII, al temps del govern d'Ibn Mardaniš (1147-1172) i el moment de la conquesta cristiana, cap a l'any 1242.

Cal tindre en compte que la parcel·la on s'executà l'excavació conserva encara les arquitectures *in situ*. Per aquesta raó, la intervenció abastà únicament els nivells superficials i els estrats d'abandó i activitat de la fase més recent. I no s'excavaren i resten coberts els nivells de cronologia taifa i almoràvit, que si atestarem en la intervenció adjacent: El Fortí.Col·lector [90-9].

És, doncs, un punt significatiu per avaluar on, quan i com apareixen aquestos artefactes en l'arqueologia urbana de Madīna Dāniya.

Les excavacions urbanes realitzades en l'espai interior del recinte emmurallat del raval gran i la presència d'aquests objectes són les següents: 13 [89-01], 4 [90-08], 6 [90-09], 5 [90-10], 1 [91-1], 5 [97-15], 4 [98-16], 1 [04-08] i 1 [07-13]. Aquestes actuacions, totes elles en espais densament urbanitzats, amb xarxa de vials, illes i vivendes, ens ofereixen un total de 40 peces, un 69% del registre estudiat.

A l'interior del recinte emmurallat de la medina les descobertes són més limitades. Les intervencions, per la consolidació del nucli urbà històric són més escadusseres i de superfície molt més restringida. Aquestes són més freqüents en la banda i espai d'ampliació meridional de la medina, entre la muralla de la vella medina i un nou sistema de muralles que la circumda pel sud, ampliant en 4 hectàrees la medina primigènia. Els 11

objectes es distribueixen en les següents intervencions: 1 [01-10], 1 [00-17], 1 [35-37], 1 [04-07] i 7 [03-06]. Aquests representen el 19% del conjunt estudiat.

Set artefactes són puntes o remats de fus i procedeixen de l'excavació del carrer Marqués de Campo, N° 46, que conté els vestigis de dos edificis que s'han interpretat com a *fanādiq*. [03-06]. De les set puntes, dues pertanyen a la Variant 1 i 3 a la Variant 2 del tipus 5. Les altres dos són fragments.

D'un *funduq* comptem amb la planta quasi completa. Planta regular, quasi quadrada, de 238 metres quadrats de superfície. El pati ocupa 32 metres quadrats. Compta amb quatre crugies, que allotgen el corredor d'accés, 16 estatges, i andana cap al pati.

Aquests edificis s'inclouen en un estudi sobre els *fanādiq* atestats en Madīna Dāniya. Forma part de l'obra *Los orígenes de la presencia italiana en el sureste ibérico. Estudios de arqueología e historia medieval*. Són de caire comercial, bastits i en activitat entre el migdia del segle XII i el 1239. La localització del punt de la troballa d'aquests set artefactes podria ser cabdal per avaluar l'emplaçament de tasques d'activitat tèxtil més enllà dels espais de la casa. Una qüestió certament suggeridora, tot i que no hem atestat en ningú altre dels set altres *fanādiq* que es localitzen en la xarxa urbana andalusina del raval i de la medina.

3. Artefactes i activitat tèxtil a Madīna Dāniya

Quant a l'activitat tèxtil, les troballes arqueològiques al cor de Madīna Dāniya demanaven a crits la seua avaluació, amb el fi de cercar un equilibri. Dénia és un pont de distribució de manufactures orientals, entre aquestes la seda, però és també un clar lloc de producció de fils. Els aplics de fusos i filoses dins les cases acrediten aquest afer artesanal.

Hi ha artefactes, objectes, en el registre de la cultura material i en contextos andalusins que, al llarg de les darreres dècades de la jove arqueologia medieval, han estat surant pels fons dels museus sense cap certesa sobre la seua funcionalitat específica. El cas del primer que tot seguit presentem és ben il·lustratiu. S'interpretà per diversos autors com a torres de jocs d'escacs, però el mestratge d'un dels pares de l'arqueologia medieval, en Claudio Torres, feu que aquests tingueren una interpretació, que ja compta amb el suport de tot hom, com a artefacte amb vincle amb el filat i la indústria tèxtil.

Els objectes amb vincle a l'activitat tèxtil que hi ha al fons del Museu Arqueològic de Dénia són 58. Destaca la seua provinença de les cases del gran raval i de l'epicentre de Madīna Dāniya. Així, cal ressaltar que el procés de filat i de tòrcer la seda, el lli, la llana o el cotó, es realitza als àmbits domèstics; a les vivendes. Les associacions d'aquests en un mateix espai i context arqueològic ens ofereixen una informació cabdal per a la seua definició, interpretació funcional i inseriment en la seqüència cronològica.

Són peces, bé d'os, bé de bronze, coure o llautó. Les peces d'os han estat modelades a torn amb cura i benfer. En molts casos compten amb una exquisida decoració geomètrica i, en un cas, amb una senzilla roseta esquemàtica de quatre pètals. Les peces de bronze o llautó, és a dir, les agulles que s'interpreten com puntes o llucs de fus, que s'ancoraven a un pal fi de fusta, en alguns casos també presenten una decoració incisa, feta amb cisell, en el cap.

LLISTAT D'ARTEFACTES:

TIPUS 1. Cap o torre de filosa o de fus. Os / Torreta de rueca o de fus. Òs.

5 exemplars.

TIPUS 2. Tapadora de cap de torreta de filosa o de fus. Os / Tapadera de cabeza o torre de rueca o de huso. Hueso.

4 exemplars.

TIPUS 3. Tortera de fus de tòrcer. Os / Tortera de huso de torcer. Hueso.
7 exemplars.

TIPUS 4. Fusaiola de fus de filar. Os / Fusayola de huso de hilar. Hueso.
7 exemplars.

TIPUS 5. Agulla de fus. Bronze, coure o llautó / Aguja de huso. Bronze, cobre o latón.
30 exemplars.

Es defineixen dues variants segons la longitud de les peces.

TIPUS 6. Botó o passador de mantell o *tirāz*. Os. Botón o pasador de manto o *tirāz*.
Hueso.
1 exemplar.

TIPUS 7. Didal de sastre o talabarder. Bronze, coure o llautó / Dedal de sastre o
talabartero. Bronze, cobre o latón.
2 exemplars.

TIPUS 8. Pes de teler. Terrissa / Pesa de telar. Ceràmica.
1 exemplar.

Percentatges de representació artefactes.

TIPUS 1.	5 exemplars	Nº 001 a Nº 005	Percentatge:	9%
TIPUS 2.	4 exemplars	Nº 006 a Nº 009	Percentatge:	7%
TIPUS 3.	7 exemplars	Nº 010 a Nº 016	Percentatge:	12%
TIPUS 4.	7 exemplars	Nº 017 a Nº 023	Percentatge:	12%
TIPUS 5.	30 exemplars	Nº 024 a Nº 053	Percentatge:	52%
TIPUS 6.	1 exemplar	Nº 055	Percentatge:	2%
TIPUS 7.	2 exemplars	Nº 056 a Nº 057	Percentatge:	3%
TIPUS 8.	1 exemplar	Nº 058	Percentatge:	2%

Altres: Nº 054 Azabetja.

Nº de peces registre: 58.

4. Artefactes. descripció i paral·lels

TIPUS 1.

CAP O TORRE DE FILOSA O DE FUS. OS / CABEZA O TORRE DE RUECA O DE HUSO. HUESO.

Matèria: Os. Modelada a torn.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

La peça d'os és motllurada, complexa, amb alguns dels segments ornats amb bandes de cercles i punts en relleu. S'associa al filat artesanal.

A Madīna Dāniya comptem amb cinc exemplars i albirem dos tipus bàsics de torre o remat de filosa, o de fus.

Juan Zozaya, al catàleg *Alarcos. El fiel de la balanza*, (214, Nº 46) ens ofereix una exquisida descripció d'una torre o remat de filosa. Considera que aquest objecte es troba dispers per tota la *Dār al-Islām*, oferint la notícia de la presència, també, a Síria (RIIS, IV,3: 130, fig. 3).

TIPUS 1A

És de major llargària i, de principi, tot i que no comptem amb exemplars complets. Seguim com a referent la torreta d'Alarcos (Zozaya, 214, Nº 46) i la de València (Armengol 2022, 109, Nº 52). Al tipus 1A pertanyen les peces Nº 001, 003, 005.

Les peces completes compten amb cinc segments, de la base al coronament que, tot seguit, detallem:

Segment 1. Peu, de tronc de conus.

Segment 2. Nus, motllurat.

Segment 3. Fust, en èntasi.

Segment 4. Nus, motllurat.

Segment 5. Remat, coronament.

TIPUS 1B

És més curt en llargària. Al tipus 1B pertanyen les peces N° 002, 004.

Compta amb tres segments que tot seguit detallem:

Segment baix. Peu. Es correspon amb el segment 1 del Tipus 1A.

Segment mitjà. Nus. Es correspon amb el segment 4 del Tipus 1A.

Segment alt. Remat. Es correspon amb el segment 5 del Tipus 1A.

Claudio Torres presenta, el 1985, en el *I Congreso de Arqueología Medieval Española* un estudi d'un conjunt de peces i ofereix una proposta cabdal per a l'estudi de la producció tèxtil. El que es coneixien com a mànec de punyal o ganivet, "*cabos de faca*," s'interpreta com a torre de filosa. Són objectes d'os treballats a torn i amb ornat incís amb punxó o punta de faca: petits i grans cercles amb punt central, organitzats amb registres. Motlures convexes i còncaves entre filets (Torres 1986).

El mapa de dispersió dels 24 objectes estudiats per Claudio Torres, el 1986, era el següent: Ceuta (Posac 1960), Alhambra de Granada, Còrdova, Tiscar (Quesada, Jaen) (Carriazo, 363; AA.DD. 1995, 429, N° 182), Valle do Boto (Algarve), Mallorca, Vascos, Mertola, Evora i Silves. Altres objectes provenen de Murcia o València. Avui, quatre dècades després, la dispersió de les troballes es més ampla i la densitat més evident. Ja aleshores hi havien desenes als registres arqueològics del segle XII a Mértola, a més de cent de puntes de fus metàl·liques, de coure o bronze (Torres, 341).

De Madînat Balansiya, des del 1986, coneixem un objecte d'aquest tipus (Lerma, 240). André Bazzana, l'any 1992, publica un altre exemplar complet de remat de filosa conservat al Museu d'Història de la Ciutat, amb motlures destacades i profusament ornat (Bazzana, II, Planche LXX, N° 100). Provenent de les excavacions urbanes a València, del complex educatiu de Velluters, procedeix un altre complet, amb base curta i remat llarg, amb un dels segments profusament decorat amb ornat a torn i incís (Armengo 2022, 109, N° 52).

Les torres o remats de filosa o de fus són presents en l'arqueologia urbana de Lorca (2) i Murcia (AA.DD. 2013b, 145, Cat. 64). A l'exposició *Regnum Murciae*, Alfonso Robles presenta una torre o remat de filosa o de fus, provenent d'una excavació urbana de Madînat Mursiya, en el raval de l'Axirracca, datada al segon quart del segle XII, tot i que un colorant descobert a l'interior de la peça li permet proposar que la seua funció seria la de contenidor de Koll; un producte cosmètic o colorant per aplicar a les parpelles. Té una alçària de 9 cm. (Robles & Pozo 2008, 380). A l'exposició *Rey Lobo. El legado de Ibn Mardanis 1147-1172*, es cataloguen quatre remats o torres de filosa o de fus; tres provinents de la ciutat de Múrcia, una d'elles descoberta en una casa del Jardín de San Esteban, i altra provenent del Castell de Lorca. Hi ha exemplars llisos (1) i decorats (2) (Eiroa & Gómez 2019, 321-324, N° 179-182).

A Cartagena, hi ha quatre torres o remats de filosa o de fus, a torn i decorats, exposats al Museu del Teatre Romà i associats a context ceràmics dels segles XII-XIII (Guillermo 2009, 132-133; 2014, 35, 48).

En l'assentament de El Castellón, Montefrío (Granada) hi ha un fragment de torre de filosa o de fus, que aleshores encara es considerava com a mànec de faca o ganivet (Motos, 162, fig. 1). L'autora presenta una selecció d'objectes semblants descoberts a l'Andalus, entre els quals destaquen les peces publicades de Xixona, Son Mosson, Ceuta, Vascos, a més de l' Acròpolis de Guirrete.

Una torreta o remat de filosa o fus i dos fragments provenen d'excavacions en cases de dos punts de la província de Jaén, interpretades com a peces d'escacs (Guichard, 160).

El Museu de l'Alhambra conserva un remat de filosa o fus provinent del Santuari de Tiscar, al terme de Quesada, que es considerava en publicar-lo com a torre d'escacs. És un exemplar d'os, a torn i llis (Carriazo, 363; AA.DD. 1995, 429, N° 182).

André Bazzana i Juana Bedia, al monogràfic sobre Saltes (Huelva), (313, fig. 107), presenten com a paral·lel etnogràfic una eloqüent fotografia d'una dona berber filant a Marroc. Amb el braç esquerre sosté la filosa i en la mà dreta el fus que té, en aquest cas, una vara o agulla llarga de coure.

Al Ġarb al-Andalus són ben presents els remats o torres de filosa o de fus.

A Mértola, apareixen a les cases, en contextos del segle XII i associats a puntes de fus en bronze. Alguns exemplars apareixen amb restes de policromia. Segons Claudio Torres, hi ha paral·lels etnogràfics; torres de filosa de fusta, canya, o os tornejat, sovint ornat amb relleu incís i esculpit a navalla (Torres, 340; AA.DD. 2001a, 170-171, N°121-122). Aquest tipus de peça porta com a element intermedi una fusaiola, o tortera, entre la torre i la canya o pal del fus (Zozaya, 214).

Al Castelo Velho de Alcoutim hi ha publicat un fragment de torre de filosa o de fus (Catarino 1997/1998, III, 1152, Est. LXVI, N° 5). I al Castelo de Salir dues torres de filosa o de fus: una d'aquestes completa (Catarino 1997/1998, III, 1221, Est. CXXXVII, N° 1 i 2). A més de Silves, al Sitio de Barrada (Aljezur) hi ha una torre de filosa o de fus que consideren completa i es data al segle XI (Catarino 1997/1998, 388, 1152, Est. LXVI, N° 1). Al Barranc d'Alcaria (Aljezur) hi ha tres petits fragments, que els autors daten als Segles XII-XIII (Gomes 2003 a, 188-189, 372 fig. 126; AA.DD. 2013a, 59). També un cap de torre de filosa o de fus amb motiu antropomorf al Convent de Graça de Tavira (Covaneiro, Cavaco, Lopez).

El catàleg de l'exposició *Portugal Islâmico* ofereix una selecció de torres de filosa o de fus provinents de Ġarb al-Andalus; set provinents de Mértola i d'elles cinc de Alcáçova do Castelo de Mértola (Torres & Macías 1998, 171, N° 225 a 230; AA.DD. 2001, 170-171, N° 121; AA.DD. 2013b, 145, Cat. 63).

TIPUS 2.

TAPADORA DE CAP O TORRE DE FILOSA O DE FUS. OS / TAPADERA DE CABEZA O TORRE DE RUECA O DE HUSO. HUESO

4 exemplars.

Matèria: Os. Modelada a torn.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

Disc amb perforació central per allotjar el botó de subjecció. Paret convexa o bombada i peu sovint amb anell. Botó motllurat amb remat de bola. Presenta una certa variabilitat formal.

A Madīna Dāniya comptem amb quatre exemplars.

Al castell de la Torre Grossa de Xixona hi ha tres objectes d'aquest tipus, considerades com a tapadores circulars d'os llises (Azuar, 1985, 117, N. 237-238; 1989, 211, Fig 125)

A Mallorca, al Pou N° 3 de Santa Catalina de Sena, junt amb vàries torteres de fus, algunes amb la mateixa secció, hi ha un objecte semblant, definit com a disc d'os, circular, amb ansa central, decorat (Rosselló-Bordoy, 289, N° 1).

TIPUS 3.

TORTERA DE FUS DE TÒRCER. OS / TORTERA DE HUSO DE TORCER. HUESO

7 exemplars.

Matèria: Os. Modelada a torn.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

Disc circular amb perforació central. Secció motllurada. Són peces, bé llises, bé amb decoració incisa.

La tortera és part indispensable per a la tasca de filat mitjançant un fus manual. La tortera, “fusayola” en llengua espanyola, és una rodeta que, posada al capdavant del fus, ajuda a tórcer el fil. Fa girar les fibres d'un filat sobre elles mateixes, de manera que s'acaragolen en espiral per augmentar la resistència del fil. Així, té com a missió ser volant de regularització del moviment circular del fus. S'empra per a fer uniforme el moviment circular del fus per l'acció dels dits de l'artesà.

A Madīna Dāniya hi ha set exemplars.

A les muntanyes d'occident i del sud de Madīna Dāniya també s'han detectat objectes d'aquest tipus. Així, a El Castellar, Alcoi hi ha un exemplar, amb decoració de cercles incisa (Azuar 1989, 156, fig. 78), N° 5164). Al castell de la Torre Grossa de Xixona hi havia, de principi, un exemplar semblant, considerat en l'estudi com a tapadora. (Azuar 1985 117, N. 236). Després es publicarien 11 exemplars més, d'os (Azuar 1989, 213, fig.127).

A Mallorca, als Pous N° 1 i 3 de Santa Catalina de Sena, hi han varies torteres de fus, algunes amb la mateixa secció, decorades amb motius semblants. Hi ha dos exemplars; un llis i altre decorat. Al mateix pou, amb clara associació, hi ha dues agulles de bronze de cap cònic i tou, com les que tot seguit estudiem (Rosselló-Bordoy, 206, n° 1, 3, 290, n° 2, 3, 4, 5).

A Madīna Ibīra coneixem dues torteres de fus, una de plom i l'altra d'os amb ornat de filets concèntrics en la cara superior. Per les petites dimensions de la tortera d'os, semblant a la de Dénia, els autors consideren que es podria emprar per a la seda, que requereix un torçat molt fi (Malpica 2013, 87). És però, una asseveració, de principi, a qüestionar i debatre.

A Albarracín comptem amb tres peces que es defineixen com a discos d'os polit amb orifici central i decorades amb filets incisos, a tall de motlures concèntriques i grups de cercles amb punt central (Ortega, 136-137, n° 15-17).

A l'exposició *Rey Lobo. El legado de Ibn Mardanis 1147-1172*, es cataloguen dues torteres de fus, llises, coincidents amb aquest tipus. Una procedeix de la ciutat de Murcia i l'altra del Castell de Lorca (Eiroa & Gómez, 2019, 325, N° 183, 184). A Cartagena, hi ha 5 torteres o fusaioles de fus, 4 del tipus 3, llises o decorades, i 1 del tipus 4, llisa, associades a contextos ceràmics dels segles XII-XIII (Guillermo 2009, 132-134; 2014, 49).

A aquest tipus correspon una de les torteres provinents de Bayyana, Pechina, que els autors ofereixen una datació molt primerenca (segles IX-X) (Acién, Castillo, Martínez, 162, fig. 15). No s'assenyala la matèria amb què han estat realitzades, encara que la primera sembla d'os i presenta una decoració de dos grups de tres cercles, punts i filets concèntrics.

A Ġarbal-Andalus, tant del tipus 3 com del 4, junt a les puntes de fus. o tipus 5, hi ha diversos exemplars al Castelo de Salir (Catarino 1997/1998, III: 1305, Est. CCXXIII, n° 2). Helena Catarino relaciona l'activitat tèxtil que evidencien aquestes peces amb la llana que ofereix el ramat oví, destinada a la producció de mantes i teixits grollers (Catarino 1997/1998, I: 505). A l'Algarve Oriental, tal com al centre peninsular, també s'hi han documenta elements relacionats amb telers horitzontals, però obviem aquest tema per no comptar amb testimonis a Madīna Dāniya. Ja no és una qüestió del filat, sinó de la producció de teixit (Catarino 1997/1998, II: 833).

El catàleg de l'exposició *Portugal Islâmico* ofereix sis torteres de fus provinents de la Alcáçova do Castelo de Mértola. Hi ha esfèriques aplatades i altres de secció cònica, que es corresponen amb els nostres tipus 3 i 4. Hi ha llises, altres decorades amb filets

concèntriques i altres amb mescladissa amb sanefa de grups de cercles amb punt central (AA.DD. 2001a, 171, n° 122).

TIPUS 4.

FUSAIOLA DE FUS DE FILAR, OS / FUSAYOLA DE HUSO DE HILAR, HUESO

Matèria: Os. Modelada a torn.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

Objecte circular amb perforació central. Es caracteritza per tindre un diàmetre més petit i una major alçaria en relació al diàmetre, en relació al tipus 3. Presenta una gruixa que duplica la del tipus 3 i una secció de tendència arredonida, cònica o bicònica amb angles arredonits. La cara superior és convexa i la inferior plana.

A Madīna Dāniya hi ha set exemplars.

Aquestes torteres d'os i de secció bicònica són presents, també, en el medi rural al nostre entorn. Així, a un assentament al terme de Belgida (Bazzana, I: 157).

A Mallorca, al Pous N° 1 de Santa Catalina de Sena, hi ha el que defineixen com una conta de collar d'atzabeja, de forma esfèrica, xata, amb perforació cilíndrica vertical. Decoració incisa amb vores farcides amb rectes de daurat (Rosselló-Bordoy, 207, n° 1). Una peça al registre de Dénia ens fa pensar que què aquesta peça podria tenir també un vincle amb l'activitat tèxtil.

A Cartagena, hi ha 5 torteres o fusaioles de fus, 4 del tipus 3, llises o decorades, i 1 del tipus 4, llisa, associades a contextos ceràmics dels segles XII-XIII (Guillermo 2009, 132-134; 2014, 49).

TIPUS 5.

AGULLA O PUNTA DE FUS. BRONZE/COURE/LLAUTÓ / AGUJA O PUNTA DE HUSO. BRONCE/COBRE/LATÓN

Matèria: Bronze, coure, llautó.

Decoració: Exemplars llisos i exemplars amb el cap decorat amb incisions amb diversos motius.

Aquestes agulles, en relació a altres agulles metàl·liques, es caracteritzen per tenir com una mena de llengüeta oberta, triangular, que envolta el cap. Al cap, un va per allotjar la vareta de fust del fus. S'identifiquen com a puntes de fus de filar.

Aquestes agulles en alguns casos són rectes o lleugerament arquejades, mentre que en altres són doblades amb un o dos angles. Aquestes variables no sempre són fruit d'un estat de conservació amb agents que han canviat la seua textura original.

A Madīna Dāniya hi ha 30 exemplars d'agulla o punta de fus.

Es defineixen dues variants segons la llargària de les peces. Establim, però, quatre variants. Predominen els que tenen una longitud de 14 a 16'5 cm [Variant 1]. Les d'una llargària d'uns 8 cm. ocupen el segon lloc quant a presència [Variant 2].

TIPUS 5. VARIANT 1. AGULLES DE FUS LLARGUES.

N° 053. N° 044. N° 040. N° 041. N° 038. N° 028. N° 027. N° 029. N° 024.

TIPUS 5. VARIANT 2. AGULLES DE FUS CURTES.

N° 052. N° 048. N° 047. N° 046?. N° 042. N° 037. N° 036. N° 033. N° 030.
N° 032. N° 026. N° 025. N° 034. N° 037.

Considerem com a fragments (Variant 3):

N° 049. N° 050. N° 046?. N° 035. N° 043.

Considerem com a peces molt curtes o fragments (Variant 4):

N° 039.

Alguns d'aquests caps d'agulla, de les dues variants, presenten una decoració incisa a burí, amb els següents motius:

Nº 051. Aspes entre línies horitzontals

Nº 045. Puntetes de fletxa en "v."

Nº 043. Aspes tangents que formen una sanefa de aspes i rombes.

Nº 031. Al cap, junt a vora, puntetes de fletxa i línies horitzontals discontinües.

Al Castell de la Torre Grossa (Xixona), 31 agulles pertanyen a aquest tipus, definides com a agulles de cap obert i tou per a encastar un pal de canya o fusta (Azuar 1985, 107-108; 1989). Aquestes agulles són, també, al Castellar d'Alcoi (4) (Azuar 1989, 157, fig. 79. I a Cocentaina, Penàguila i altres jaciments del Comtat (Azuar 1989; AA.DD. 2009, 45).

Al Castell de la Mola (Novelda), hi han tres agulles, una d'aquestes amb gran semblança tipològica. que els autors daten al segle XV (Navarro Poveda, 32, Nº 32). Del Castillo del Río (Asp) procedeixen sis agulles de cap obert llargues, llises, que en la publicació es defineixen com a "puntas de peine o rastrillo". Són llises i es fa esment que alguna allotja dins del cap restes de fust (Azuar 1994, 172 i 176). A diversos jaciments del Comtat, a l'entorn de Cocentaina, són presents aquestes agulles (AA.DD., 2009, 45).

André Bazzana, l'any 1992, publica una sèrie de notícies de descobertes d'aquest tipus d'agulles en diversos tipus d'assentaments; a l'alqueria de Santa Fe (Oliva) o a Marinet (Castelló) (Bazzana, I, 157). Aquestes dades i dispersió palesa l'ús habitual del fus en contextos domèstics rurals, a més dels urbans.

A Mallorca, als Pous Nº 1 i 3 de Santa Catalina de Sena, hi han vàries agulles o remats de fus semblants, descrites com de cap cònic tou. Hi ha de la variant més llarga (11,9 cm.), així com de curtes (5 o 8 cm.). Algunes amb cap ornat amb puntetes de fletxa (Rosselló-Bordoy, 205, Nº 7; 294-295, Nº 10, 15, 16).

A Albaracín són ben representades aquestes peces, que es defineixen com a puntetes de fus o de pinta per a desfibrar. Hi ha publicades 8 peces; dues llargues dins dels nostres paràmetres i la resta curtes o fragments (Ortega, 146-150, nº 30-39).

Una casa de Múrcia ens ofereix la presència de tres agulles fragmentades, entre les quals hi ha una d'aquest tipus (Navarro 1991, 91 i 271, nº 410).

A Saltes (Huelva), esdevé una troballa transcendent, pel fet de caracteritzar el mode d'encaix o sujecció de l'agulla o punta a la vara del fus. Es tracta d'una punta de coure, semblant al nostre tipus 5, de 10'90 cm. de llargària. Al cap, presenta "in situ" un anell de reforçament; una vèrtebra de peix. És l'evidència de que disposa d'un anell de sujecció que pressiona el cap de l'agulla a la punta de la vara del fus (Bazzana, Bedia, 213, figura 6).

En Ġarb al-Andalus, al Castelo de Salir hi ha publicades quatre puntetes de fus, completes, de semblant tipologia (Catarino 1997/1998, III, 1237, Est. CLV, Nº 1 a 4). Al Castelo de Aljezur hi ha una punta de fus semblant, de 14 cm. de llargària, tal com a Silves, datada als segles XII-XIII (Gomes 2003, 191, 372, fig. 127; AA.DD. 2013 a, 58). També són presents, amb diverses dimensions, aquestes puntetes de coure/bronze, Al Ribat de Arrifana (AA.DD., 2007, 97, Nº 20, 21, 22).

TIPUS 6.

BOTÓ O PASSADOR DE MANTELL O TIRĀZ. OS. BOTÓN O PASADOR DE MANTO O TIRĀZ. HUESO.

Matèria: Os. Modelada, potser, a torn.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

Seguint la descripció de l'objecte de Lorca, és una vareta d'os, tallat o tornejat, amb depressió central, rematada per dos conus contraposats amb el vèrtex rematat per boles.

A Madīna Dāniya hi ha sols un exemplar.

A Mallorca, al Pou N° 3 de Santa Catalina de Sena, junt amb varies torteres de fus, hi ha un objecte semblat, definit com a tija o xarnel·la, a torn (Rosselló-Bordoy, 290, N° 6).

A Lorca comptem amb un objecte semblant. En la maqbara de la Porta de Gil de Riale, en l'excavació al carrer Rojo, 2, l'excavació de la tomba N° 31 permet documentar dos botons junt a la inhumació; un d'aquests presenta una tipologia i trets semblants al que presentem. El context funerari permet suggerir que aquest botó, pels trets formals, podria haver estat emprat per a la fixació del sudari i, per tant, de la vestimenta de la mortalla (Martinez, 2013).

En Ġarb al-Andalus, a Alcària (Aljezur) i Silves hi han, també, botons semblants. El provinent d'Alcària, amb conus menys gruixuts en relació al diàmetre de la depressió central. Data: segles XII-XIII (Silvério, 47, 83, foto XIV, 93, Desenho 25; AA.DD. 2013 a, 59; Gomes 2003, 188-189, 372, fig. 126).

TIPUS 7

DIDAL DE SASTRE O TALABARDER, BRONZE/COURE/LLAUTÓ / DEDAL DE SASTRE O TALABARTERO, BRONCE/COBRE/LATÓN.

Matèria: Bronze, coure o llautó.

Decoració: Exemplars polits llisos i exemplars amb decoració a torn i incisa a punxó.

Els didals són objectes d'ús habitual en treballs artesanals en oficis relacionats amb l'activitat tèxtil o del treball del cuir. Normalment, són de bronze o llautó fos, amb parets gruixudes. Usats en diferents tasques i fabricats amb varies tècniques, adopten varies formes.

Angela Franco Mata assenyala que hi ha fonamentalment, tres tipus (Franco Mata; Zozaya, 223, N° 56):

- a. Didal petit i lleuger, compost d'una xapa s'enrotlla i els extrems cavalquen parcialment. És bateig a martell i es solda. La decoració és poc elaborada. Aquest tipus de didal és emprat per afers amb materials blanets; així, protecció del dit en processos tèxtils.
- b. Didal més petit i bulbós, d'uns 3 cm. d'altura. Pot presentar un apèndix apuntat o de tendència convexa. És emprat per sastres.
- c. Tipus més gran i pesant, de més de 5 cm. d'altura, fos amb un aliatge de coure. És emprat per talabarders.

El fons del Museo Arqueológico Nacional compta amb diversos exemplars.

A Madīna Dāniya hi ha dos exemplars.

Els didals publicats al Catàleg *Alarcos. El fiel de la balanza* són els següents:

Un didal de llautó. Pertany al tipus C i té forma de gla. Presenta epigrafia amb el nom de l'artesà especialista. A Córdoba s'han descobert exemplars semblants. Presenta com a decoració del cos central puntejat (amb punxó) des del vèrtex a la base. En la base té una banda entre filets motllurats amb tiges vegetals esquemàtiques amb cisell. En la punta inscripció epigràfica. Es conserva al Museu Arqueològic Nacional. Madrid (Zozaya, 223, N° 56). L'altre, també de llautó, presenta una tipologia semblant a l'anterior. El fet de signar una peça sembla suggerir que es considera com una marca de prestigi, tot i que es tracta d'un objecte modest. Provenent de Calatrava la Vieja, es conserva al Museu de Ciudad Real (Zozaya, 223, N° 57).

Al castell de la Torre Grossa (Xixona) hi ha almenys un didal d'aquest tipus, mentre que l'altre és de secció troncocònica (R. Azuar, 1985, 110, N. 229, N. 230). Al jaciment d'El Castellar d'Alcoi hi ha, també, un exemplar (Azuar, 1989, p. 157, fig. 79).

Al Castell de la Mola (Novelda), hi ha dos didals; l'un semblant al tipus a d'Angela Franco, que es data al segle XV (Navarro Poveda 1992, 31, N° 32), mentre que l'altre

pertany, com els de Dénia, al tipus c, amb exterior ornat amb punts amb punxó i una banda al centre amb línies onejants incises (Navarro Poveda, 31, N° 31).

A l'exposició *Regnum Murciae*, Jorge Eiroa cataloga tres didals de talabarder provinents de Benamer i Moratalla, existents al fons del Museu de Santa Clara (Robles & Pozo 2008, 379).

Un didal del Museu Arqueològic de Còrdova, fos amb la tècnica de la cera perduda. Les incisions gravades servien per donar suport a l'agulla, Inscripció amb el nom "obra de Rashiq" (Guichard, 183). A Còrdova els didals són abundants.

A Madīna Ilbīra set exemplar de dimensions reduïdes, però amb el tipus, decoració i l'aspecte dels de talabarder i dels de sastre (Malpica, 150, N 3; 156, N° 3).

A Albarracín es coneixen, almenys, dos didals. L'un, de bronze o llautó, gruixut, decorat amb punts cisellats i filets, tal com una de les peces del nostre catàleg, que es considera de talabarder, per al treball del cuir i de l'espart (Ortega, 2007, 145, N° 28). Altre més petit, no present als registres de Dénia, es considera com a didal de sastre (Ortega, 146, N° 29).

El 2002, l'exposició *Les Andalousies. De Damas à Cordoue*, va recollir els dos tipus de didals provinents, entre altres, de las Sillas (Huesca) (Cordoba, Hernández, 919-925; Luzuriaga, 44-47; AA.DD. 2000, 164, N° 190 a, b).

El catàleg de l'exposició *Portugal Islâmico* ofereix sis didals provinents de Ġarb al-Andalus, quatre d'aquests provinents de Alcáçova do Castelo de Mértola (Torres & Macías 1998, 171, N° 225 a 230).

TIPUS 8.

PES DE TELER. TERRISSA / PONDUS DE TELAR. CERÀMICA.

Matèria: Ceràmica.

Decoració: Exemplar llis.

Aquest objectes són discs de ceràmica amb perforacions. De vegades són peces elaborades per aquesta funció i en altres casos es tracta de fragments de ceràmica retallats amb perforació postcoctura. La secció i la forma són variables.

A Madīna Dāniya hi ha un exemplar.

Juan Zozaya, en catalogar la peça provinent d'Alarcos, considera que es fa evident una evolució formal entre els segles XI i XII. Indica que fou bombada al segle XI (Retuerce 1988; Zozaya, 213, N° 45).

Peces de ceràmica d'aquest tipus són detectades a Bairén, així com en la costa del castell de Xàtiva per Salvador Climent, en prospeccions realitzades a la dècada dels huitanta (Bazzana, I, 157).

Al Castell de la Mola (Novelda), hi ha dues peses de teler, que es daten al segle XV, d'algeps i a motlle i, en altre cas, reutilitzant un fragment de ceràmica perforat (Navarro Poveda 1992, 35, N° 38, 39).

A Múrcia es cataloguen dues peses de ceràmica, discs amb 3'8 cm. de diàmetre, amb dues perforacions, que es defineixen com a botons (Navarro Palazón 1986, 114, N° 243-244). Caldria avaluar el seu vincle amb la indústria tèxtil, tot i que podrien tractar-se de peses de teler.

En el catàleg *Ġarb. Sitios Islâmico do Sul Peninsular* es publiquen dues peces de ceràmica que es consideren com a pes i són com a discs, semiperforades (AA.DD., 2001 b, 361). Hi han altres amb forma de tronc de cilindre, de plom. Cal avaluar el seu vincle amb la indústria tèxtil. També són presents, tal com les puntes de fus de coure/bronze, Al Ribat de Arrifana (AA.DD. 2007, 98, N° 23).

4. Catàleg de materials

4.1. Tipologia

- TIPUS 1. CAP O TORRE DE FILOSA O DE FUS. OS.
- TIPUS 2. TAPADORA DE CAP DE TORRE DE FILOSA O DE FUS. OS.
- TIPUS 3. TORTERA DE FUS DE TÒRCER. OS.
- TIPUS 4. FUSAIOLA DE FUS DE FILAR. OS.
- TIPUS 5. AGULLA DE FUS. BRONZE/COURE/LLAUTÓ.
- TIPUS 6. BOTÓ O PASSADOR DE MANTELL O *TIRÀZ*. OS.
- TIPUS 7. DIDAL DE SASTRE O TALABARDER. BRONZE/COURE/LLAUTO.
- TIPUS 8. PES DE TELER. TERRISSA.

4.2. Catàleg objectes N° 001 a N° 058.

Aquestes fitxes han estat redactades per Josep A. Gisbert Santonja el 2016 i completades el 2023.

En descripció dels tipus: paral·lels, cronologia i bibliografia dels objectes catalogats.
Lloc de conservació: Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia.

TIPUS 1.

CAP O TORRE DE FILOSA O DE FUS, OS / CABEZA O TORRE DE RUECA O DE HUSO, HUESO.

5 exemplars.

N° 001. N° INVENTARI: 014. MAD. REG. 5014.

Títol: Cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 1A. Exemplar incomplet.

Matèria: Os.

Descripció:

Segment 1. Es conserva poca alçada.

Segment 2.

Segment 3.

Decoració.

A torn i incisa a punxó.

Al segment 1 presenta dos filets incisos.

Al segment 2, nus amb motllura de terç de bosell.

Al segment 3 tres bandes, delimitades per línies a torn.

Les bandes superior i inferior presenten sanefes de cercles amb punt central. La banda central, que ocupa més de la meitat del fust, amb motiu central de roseta de quatre pètals inscrita en un cercle, a punxó. Entre els pètals, quadre grups de tres cercles amb punt central. Farcit de cercles amb punt central de diferents formats.

Dimensions:

Llargària: 5,46 cm. Amplada: 1,33 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,18 cm. Diàmetre [int.] 0,65 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 6A. UE.122. ARRABAL G.

N° 002. N° INVENTARI: 002. MAD. REG. 5016.

Títol: Cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 1B. Exemplar probablement complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Segment baix. Peu. Es correspon amb el segment 1 del Tipus 1A.

Segment mig. Nus. Es correspon amb el segment 4 del Tipus 1A.

Segment alt. Remat. Es correspon amb el segment 5 del Tipus 1A.

Decoració.

A torn i incisa a punxó.

Segment baix: Fust de tendència cilíndrica, delimitada per doble motllura. Ornat del fust: motius ovoidals (semblen ulls) amb punt (nineta) central. Presenta com a farcit petits cercles amb punts centrals, grups de tres punts i tiges corbades.

Segment alt: Dos filets, a torn, delimiten una banda o sanefa amb una sèrie de cercles amb punts centrals. Les parets del remat són travessades per perforacions circulars.

Dimensions:

Llargària: 5,55 cm. Amplada:

Diàmetre [ext.]: 2,66 cm. Diàmetre [int.] 0,90 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 6C. UE. 1. RAVAL. G.

Nº 003. Nº INVENTARI: 003. MAD. REG. 5034.

Títol: Cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 1A. Exemplar incomplet.

Matèria: Os.

Descripció:

Segment 3. Fust de secció en èntasis, Parets bombades.

Segment 4. Nus amb motlures.

Segment 5.

Decoració.

A torn i incisa a punxó.

Segment 3: Línies paral·leles incises a torn i, a punxó. Roseta esquemàtica formada per tres cercles tangents amb punts centrals.

Segment 5. Banda amb sanefa de cercles amb punts centrals tangents, a punxó, entre filets a torn.

Dimensions:

Llargària: 4,16 cm. Amplada: 0,89 cm.

Diàmetre [ext.]: --- Diàmetre [int.] ---

Procedència: De C. PINTOR LLORENS [90-18]. Q. 6B. UE. 1, RAVAL G.

Nº 004. Nº INVENTARI: 004. MAD. REG. 5140.

Títol: Cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 1B. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Segment baix. Peu. Base amb parets internes divergents i exteriors més lleugerament divergents.

Segment mig. Nus amb motlures.

Segment alt. Remat. Parets bombades i vora exvasada destacada amb motlures.

Decoració.

A torn i incisa a punxó.

Segment baix: Banda amb sanefa de cercles amb punt central tangents a punxó, delimitada per dos filets a torn.

Dimensions:

Llargària: 5,92 cm. Amplada: ---

Diàmetre [ext.]: 2,27 cm. Diàmetre [int.]: 1,80 cm.

Procedència: De C. SANT JOSEP, 11-15 [00-17]. UE. 319. MEDINA.

Nº 005. Nº INVENTARI: 005. MAD. REG. 5180.

Títol: Cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració exclusiva de motlures.

Tipus 1A. Exemplar incomplet.

Matèria: Os.

Descripció:

Segment 1. Es conserva parcialment. Les parets són de tendència cilíndrica.

Segment 2. Nus destacat amb motlures i filets.

Segment 3. Fust. Es conserva una petita part del fus, de parets bombades o en èntasis.

Decoració:

Sols presenta les motlures del nus.

Dimensions:

Llargària: 4,50 cm. Amplada: 0,79 cm.

Diàmetre [ext.]: 1,10 cm. Diàmetre [int.]: 0,99 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER, 5 [04-08]. UE. 2. EL FORTÍ. RAVAL G.

TIPUS 2.**TAPADORA DE CAP O TORRE DE FILOSA O DE FUS. OS / TAPADERA DE CABEZA O TORRE DE RUECA O DE HUSO. HUESO.**

4 exemplars.

Nº 006. Nº INVENTARI: 006. MAD. REG. 5181.

Títol: Tapadora de cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 2. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Placa d'os circular amb perforació central. Execució a torn.

Remat superior bombada o en casquet i inferior plana, amb peu en anell.

No presenta botó de sosteniment de la tapadora però sí perforació per ancorar-lo.

Decoració:

A torn i incisa a punxó.

Al plànol o cara superior banda perimetral amb sanefa de cercles amb punt central no tangents, delimitada per filets.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,57 cm.

Diàmetre [ext.]: 3,24 cm. Diàmetre [int.]: 0,68 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER, 5 [04-08]. UE. 2. ENDERROC. EL FORTÍ. RAVAL G.

Nº 007. Nº INVENTARI: 007. MAD. REG. 5089.

Títol: Tapadora de cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 2. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Tapadora de secció convexa. Vora sense engruixament. Botó de sosteniment al centre, de secció rodona. Execució a torn.

Dimensions:

Altura: 0,44 cm. Altura màxima (amb el botó): 0,64 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,05 cm. Diàmetre [int.]: ---.

Procedència: De C. FEVE. ANNEX. [91-01]. SITJA A. FARCIT INTERIOR. EL FORTÍ. RAVAL G.

Nº 008. Nº INVENTARI: 008. MAD. REG. 5115.

Títol: Tapadora de cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 2. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Tapadora. Placa circular. Disc. Botó de sujecció central.

Presenta perforació central per allotjar botó. Execució a torn. Cara superior bombada o casquet i inferior plana amb peu en anell.

Botó o apèndix motllurat.

Decoració:

A torn i incisa a punxó. Al plànol o cara superior banda perimetral amb sanefa de cercles amb punt central, en grups de quatre o de tres, que alternen amb segments llisos.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,50 cm.

Diàmetre [ext.]: 3,28 cm. Diàmetre [int.]: 5,70 cm.

El botó o apèndix sujecció: Altura: 0,13 cm. Diàmetre: 0,57 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-3 [97-15]. Q. 30B. UE.2. RAVAL G.

Nº 009. Nº INVENTARI: 009. MAD. REG. 5172.

Títol: Tapadora de cap o torre de filosa o de fus. Os. Amb decoració.

Tipus 2. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Placa d'os circular amb botó de sujecció central. Cara superior bombada o en casquet i inferior plana, amb peu en anell.

No es conserva el remat del botó. Execució a torn.

Decoració:

Banda decorada entre filets a torn. Sanefa amb grup de dos cercles amb punt central, que alternen amb espais buits. Execució amb punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,97 cm.

Diàmetre [ext.]: 3,11 cm. Diàmetre [int.]: ---

Altura amb la resta del botó: 0,96 cm.

Procedència: De C.01-10. N. S. DEL CARME, 5 [01-10] UE. 4, MEDINA.

TIPUS 3.**TORTERA DE FUS DE TÒRCER. OS / TORTERA DE HUSO DE TORCER. HUESO.**

7 exemplars.

Nº 010. Nº INVENTARI: 010. MAD. REG. 5015.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Os. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc amb secció en bisell i perforació al centre. Base plana i cara superior lleugerament convexa. Execució a torn.

Decoració:

Sanefa amb que alterna grups de tres cercles amb punt central tangents amb buits.

Banda entre dos filets incisos.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,55 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,61 cm. Diàmetre [int.]: 0,68 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II. [89-01]. Q. 4C. UE.238. RAVAL G.

Nº 011. Nº INVENTARI: 011. MAD. REG. 5035.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Os. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc amb secció en bisell i perforació al centre. Base plana i cara superior lleugerament convexa. Execució a torn.

Decoració.

Sanefa amb que alterna grups de tres cercles amb punt central tangents amb buits.

Banda entre dos filets incisos.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,61 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,42 cm. Diàmetre [int.]: 0,65 cm.

Procedència: De C. PINTOR LLORENS [90-08]. Q. 6B. UE. 1. EL FORTÍ. RAVAL G.

Nº 012. Nº INVENTARI: 012. MAD. REG. 5051.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc bastant pla amb secció en bisell i amb perforació central. Execució a torn.

Decoració.

Sanefa amb grups de tres cercles amb punt central tangents, que alternen amb espais buits. Banda amb sanefa entre filets. Execució a torn i a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,61 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,41 cm. Diàmetre [int.]: 0,76 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. COL·LECTOR [90-09]. Q. XI. UE 208. RAVAL G.

Nº 013. Nº INVENTARI: 013. MAD. REG. 5052.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc bastant pla amb secció en bisell i amb perforació central. Execució a torn.

Decoració.

Sanefa amb grups de tres cercles amb punt central tangents, que alternen amb espais buits. Execució amb punxó. Banda amb sanefa entre filets. Execució a torn i a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,47 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,12 cm. Diàmetre [int.]: 0,62 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ-COL·LECTOR [90-09]. Q.XIII.UE.224. RAVAL G.

Nº 014. Nº INVENTARI: 014. MAD. REG. 5054.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc bastant pla amb secció en bisell i amb perforació central. Execució a torn.

Decoració.

Sanefa amb grups de tres cercles amb punt central tangents, que alternen amb espais buits. Execució amb punxó. Banda amb sanefa entre filets. Execució a torn i a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,46 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,11 cm. Diàmetre [int.]: 0,70 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. COL·LECTOR [90-09]. Q. XII. UE.105. RAVAL G.

Nº 015. Nº INVENTARI: 015. MAD. REG. 5183.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Disc amb secció en bisell i amb perforació central. Cara superior lleugerament convexa i cara inferior plana. Execució a torn.

Decoració.

Banda amb sanefa entre filets. Sanefa amb grups de quatre cercles amb punt central tangents, que alternen amb espais buits. Execució amb punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,45 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,18 cm. Diàmetre [int.]: 0,70 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER, 5. [04-08]. UE. 156 FARCIT SOTA PAVIMENT UE. 152. RAVAL G.

Nº 016. Nº INVENTARI: 016. MAD. REG. 5197.

Títol: Tortera de fus de tòrcer. Amb decoració.

Tipus 3. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència arrodonida. Alçada gruixa en relació al diàmetre. La cara superior és convexa i la inferior plana. Per la relació de l'altura en relació al diàmetre i per la secció és un objecte atribuïble als tipus 3 o 4.

Decoració:

Tortera o fusaiola decorada amb sanefa amb grups de tres cercles amb punt central que alternen amb espais buits. La cara superior és convexa i la inferior plana. Execució a torn i a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,73 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,16 cm. Diàmetre [int.]: 0,71 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER. [07-13]. UE. 44. RAVAL G.

TIPUS 4.**FUSAIOLA DE FUS DE FILAR. OS / FUSAYOLA DE HUSO DE HILAR. HUESO.**

7 exemplars.

Nº 017. Nº INVENTARI: 017. MAD. REG. 5017.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Sense decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència arrodonida. Alçada gruixa en relació al diàmetre. La cara superior és convexa i la inferior plana.

Decoració:

No presenta cap ornat. Cara superior convexa llisa.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,95 cm.

Diàmetre [ext.]: 1,77 cm. Diàmetre [int.]: 0,61 cm.

Procedència: De C.EL FORTÍ. FASE II [89-01].UE. 1. RAVAL G.

Nº 018. Nº INVENTARI: 018. MAD. REG. 5033.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Sense decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçada gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior plana.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,96 cm.

Diàmetre [ext.]: 1,95 cm. Diàmetre [int.]: 0,57 cm.

Observacions:

La superfície és molt desgastada.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. X-XI. UE.609. RAVAL G.

Nº 019. Nº INVENTARI: 019. MAD. REG. 5053.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Sense decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçada gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior còncava.

Decoració:

No presenta cap ornat. Cara superior convexa llisa.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,72 cm.

Diàmetre [ext.]: 1,92 cm. Diàmetre [int.]: 0,65 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ-COL·LECTOR [90-09]. Q. X. U.E. 309. RAVAL G.

Nº 020. Nº INVENTARI: 020. MAD. REG. 5116.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Sense decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçada gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior plana.

Decoració:

No presenta cap ornat. Cara superior convexa llisa.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,69 cm.

Diàmetre [ext.]: 2,15 cm. Diàmetre [int.]: 0,62 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ, FASE IV-3 [97.15] Q.27B. UE.2. RAVAL G.

Nº 021. Nº INVENTARI: 021. MAD. REG. 5117.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Amb decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçaria gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior plana.

Decoració:

Presenta en la cara superior, com a ornat, una sanefa amb grups de tres petits cercles amb punts centrals tangents, que alternen amb cercles aïllats amb punt central. Un filet voreja la perforació. Execució a torn i incisa a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,84 cm.

Diàmetre [ext.]: 1,79 cm. Diàmetre [int.]: 0,53 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-3 [97-15] Q.32C-32D. UE.47. RAVAL G.

Nº 022. Nº INVENTARI: 022. MAD. REG. 5126.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Amb decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçaria gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior plana.

Decoració:

Presenta en la cara superior, com a ornat, una sanefa amb grups de tres petits cercles amb punts centrals tangents, que alternen amb cercles aïllats amb punt central. Dos filets voregen la perforació. Execució a torn i incisa a punxó.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,93 cm.

Diàmetre [ext.]: 2.00 cm. Diàmetre [int.]: 0,69 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-4 [98-06]. UE.985. RAVAL G.

Nº 023. Nº INVENTARI: 023. MAD. REG. 5183B.

Títol: Fusaiola de fus de filar. Sense decoració.

Tipus 4. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte circular amb perforació central. Secció de tendència cònica, molt arrodonida. Alçaria gruixuda en relació al diàmetre. La cara superior és molt convexa i la inferior plana.

Decoració:

No presenta cap ornat. Cara superior convexa llisa.

Dimensions:

Llargària: ---. Amplada: 0,69 cm.

Diàmetre [ext.]: 1.84 cm. Diàmetre [int.]: 0,62 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER, 5 [04-08]. UE. 365. EL FORTÍ. RAVAL G.

TIPUS 5.**AGULLA DE FUS. BRONZE/COURE/LLAUTÓ, AGUJA DE HUSO. BRONZE/COBRE/LATÓN.
30 EXEMPLARS.**

Es defineixen tres variants segons la longitud de les peces.

Predominen els que tenen una longitud de 14 a 16'5 cm [Variant 1].

Les de c. 8 cm ocupen el segon lloc quans a presència [Variant 2].

Nº 024. Nº INVENTARI: 024. MAD. REG. 5008.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic obert i tou. Punta afilada/roma. Secció circular.

Agulla doblada amb angle lleuger a prop de la punta.

Dimensions:

Llargària: 12,9 cm. (14 cm. en posició original).

Diàmetre [mig]: 0,2 cm. Diàmetre [cap]: 0,5 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. UE.134.TALL EST. RAVAL G.

Nº 025. Nº INVENTARI: 025. MAD. REG. 5009.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic obert i tou. Punta afilada/roma. Secció circular.

Es conserva en posició completament recta.

Dimensions:

Llargària: 7,43 cm.

Diàmetre [mig]: 0,27 cm. Diàmetre [cap]: 0,48 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 3B. UE.113. RAVAL G.

Nº 026. Nº INVENTARI: 026. MAD. REG. 5010.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Es conserva en posició completament recta.

Dimensions:

Llargària: 8,2 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,45 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 3A. UE.107. RAVAL G.

Nº 027. Nº INVENTARI: 027. MAD. REG. 5018.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar quasi complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic obert i tou. Punta probablement aguda (no conservada). Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 12,6 cm.

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,51 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II. [89-01]. Q. 6. UE. 388. RAVAL G.

Nº 028. Nº INVENTARI: 028. MAD. REG. 5019.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic obert i tou. Punta afilada/roma. Secció circular.

Agulla lleugerament corbada.

Dimensions:

Llargària: 16,2 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,55 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 10A. UE. 358. RAVAL G.

Nº 029. Nº INVENTARI: 029. MAD. REG. 5021.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta afilada. Secció circular.

Es conserva en posició completament recta.

Dimensions:

Llargària: 14,95 cm.

Diàmetre [mig]: 0,22 cm. Diàmetre [cap]: 0,48 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q. 12D. UE. 449. RAVAL G.

Nº 030. Nº INVENTARI: 030. MAD. REG. 5030.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla doblada cap a la meitat de la peça amb un angle destacadíssim.

Pràcticament plegada.

Dimensions:

Llargària: 5 cm. (9,40 cm en posició original).

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,47 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-01]. Q.6D. UE.178. RAVAL G.

Nº 031. Nº INVENTARI: 031. MAD. REG. 5031.

Títol: Agulla de fus. Amb decoració.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla doblada en dos punts amb angles poc destacats.

Decoració:

Incisa a cisell. Al cap, junt a vora, puntes de fletxa i línies horitzontals discontinúes.

Dimensions:

Llargària: 14 cm. (16 cm. en posició original).

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,51 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE II [89-1]. Q. 8A. UE. 140 BASE. RAVAL G.

Nº 032. Nº INVENTARI: 032. MAD. REG. 5046.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta probablement aguda (no conservada). Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 7,9 cm.

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,34 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. PINTOR LLORENS [90-08]. Q. 2b. UE.14. RAVAL G.

Nº 033. Nº INVENTARI: 037. MAD. REG. 5047.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla lleugerament corbada.

Dimensions:

Llargària: 9,9 cm.

Diàmetre [mig]: 0,22 cm. Diàmetre [cap]: 0,35 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ/OLIMBROI [90-10]. Q. 1/2. UE. 42. RAVAL G.

Nº 034. Nº INVENTARI: 034. MAD. REG. 5067.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar probablement incomplet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta (no conservada). Secció circular.

Corba en el segment més a prop de a punta.

Dimensions:

Llargària: 7,7 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,37 cm.

Observacions:

El cap està bastant deteriorat. Requereix tractament conservació.

Procedència: De C. EL FORTÍ. COL·LECTOR [90-09]. Q. XVI. UE. 758. VIAL. RAVAL G.

Nº 035. Nº INVENTARI: 035. MAD. REG. 5085.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant: 3. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta no conservada. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 4,99 cm.

Diàmetre [mig]: 0,24 cm. Diàmetre [cap]: 0,45 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. OLIMBROI [90-10]. Q. XV. UE. 167. RAVAL G.

Nº 036. Nº INVENTARI: 036. MAD. REG. 5086.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 7,32 cm.

Diàmetre [mig]: 0,21 cm. Diàmetre [cap]: 0,42 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. OLIMBROI [90-10]. Q. XV. UE. 123. RAVAL G.

Nº 037. Nº INVENTARI: 037. MAD. REG. 5097.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 8,18 cm.

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,46 cm.

Observacions:

Exemplar complet.

Procedència: De C. EL FORTÍ. CLAVEGUERAM [92-2]. Q. VII. UE. 3. RAVAL G.

Nº 038. Nº INVENTARI: 038. MAD. REG. 5109.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla doblada amb angle poc destacat cap a la meitat de la peça.

Dimensions:

Llargària: 13,9 cm. (En posició original 16 cm. aprox.).

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,42 cm.

Observacions:

Pendent de neteja i amb concrecions i terra adherida.

Procedència: De C. SANT JOSEP, 35-37 [97-06]. U.E. 30 MEDINA.

Nº 039. Nº INVENTARI: 039. MAD. REG. 5124.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 4. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta (incompleta). Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 5 cm..

Diàmetre [mig]: 0,22 cm. Diàmetre [cap]: 0,37 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-3 [97-15] Q. 39A. UE.63. RAVAL G.
Nº 040. Nº INVENTARI: 040. MAD. REG. 5125.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 14,3 cm.

Diàmetre [mig]: 0,22 cm. Diàmetre [cap]: 0,51 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-3 [97-15]. Q. 32D. UE.15. RAVAL G.

Nº 041. Nº INVENTARI: 041. MAD. REG. 5132.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

La punta està doblada amb un angle i una corba accentuada.

Dimensions:

Llargària: 10 cm. (13 cm. en posició original).

Diàmetre [mig]: 0,23 cm. Diàmetre [cap]: 0,50 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-4 [98-06]. UE.1115. RAVAL G.

Nº 042. Nº INVENTARI: 042. MAD. REG. 5134.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 9,1 cm.

Diàmetre [mig]: 0,20 cm. Diàmetre [cap]: 0,44 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-4 [98-06]. UE. 755. RAVAL G.

Nº 043. Nº INVENTARI: 043. MAD. REG. 5142.

Títol: Agulla de fus. Amb decoració.

Tipus 5. Variant 3. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta no conservada. Secció circular.

Decoració:

Incisa, a cisell. Aspes tangents que formen una sanefa de aspes i rombes.

Dimensions:

Llargària: 4,96 cm.

Diàmetre [mig]: 0,32 cm. Diàmetre [cap]: 0,50 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE. 95. MEDINA

Nº 044. Nº INVENTARI: 044. MAD. REG. 5148.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 12,95 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,52 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE.95. MEDINA.

Nº 045. Nº INVENTARI: 045. MAD. REG. 5149.

Títol: Agulla de fus. Amb decoració.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Decoració:

Incisa a cisell. Punes de fletxa en “v.”

Dimensions:

Llargària: 11,23 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,52 cm.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE.95. MEDINA.

Nº 046. Nº INVENTARI: MAD. 046. MAD. REG. 5150.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta roma. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 7,78 cm.

Diàmetre [mig]: 0,25 cm. Diàmetre [cap]: 0,54 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE.95. MEDINA.

Nº 047. Nº INVENTARI: 047. MAD. REG. 5152.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar pràcticament complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic (incomplet), obert i tou. Punta roma. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 8,80 cm.

Diàmetre [mig]: 0,195 cm. Diàmetre [cap]: 0,275 cm.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE.201/95. MEDINA.

Nº 048. Nº INVENTARI: 048. MAD. REG. 5154.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou (xafat). Punta aguda. Secció circular.

Lleugerament corbada, quasi imperceptible.

Dimensions:

Llargària: 8,9 cm.

Diàmetre [mig]: 1,9 cm. Diàmetre [cap]: 0,49 cm.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. MEDINA.

Nº 049. Nº INVENTARI: 049. MAD. REG. 5159.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 3. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou (incomplet). Punta aguda (incompleta). Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 4,74 cm.

Diàmetre [mig]: 0,19 cm. Diàmetre [cap]: 0,41 cm.

Observacions:

Sense tractament. Presenta punts de corrosió activa.

Procedència: De C. MARQUÉS DE CAMPO, 46 [03-06]. UE.95B. MEDINA.

Nº 050. Nº INVENTARI: 050. MAD. REG. 5163.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 3. Exemplar incomplet. Fragment.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic (incomplet). Punta (incompleta). Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 4,97 cm.

Diàmetre [mig]: 0,22 cm. Diàmetre [cap]: 0,63 cm.

Observacions:

Molt deteriorat. Les concrecions impedeix descriure correctament.

Procedència: De C.04-08. JOAN FUSTER, 5 [04-08]. UE 148. FARCIT INTERIOR
TENALLA. RAVAL G.

Nº 051. Nº INVENTARI: 051. MAD. REG. 5178.

Títol: Agulla de fus. Amb decoració.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla corbada, amb corba regular.

Decoració:

Incisa a cisell. Aspes entre línies horitzontals.

Dimensions:

Llargària: 14 cm. (16,30 cm. en posició original).

Diàmetre [mig]: 0,17 cm. Diàmetre [cap]: 0,47 cm.

Observacions:

Requereix tractament. Presenta diversos punts de corrosió activa

Procedència: De C. COLÓN, 61 [04-07]. Q. A3. UE. 17. NIVELL ENDERROC.
MEDINA.

Nº 052. Nº INVENTARI: 052. MAD. REG. 5190.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 2. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Dimensions:

Llargària: 9,40 cm.

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,54 cm.

Procedència: De C. INTERSECCIÓ CAMÍ DELS LLADRES / AVGDA. JOAN FUSTER, 5 [06-01]. UE. 78. EL FORTÍ. RAVAL O. EXT.

Nº 053. Nº INVENTARI: 053. MAD. REG. 5198.

Títol: Agulla de fus.

Tipus 5. Variant 1. Exemplar complet.

Matèria: Coure. Llautó. Bronze.

Descripció:

Cap cònic, obert i tou. Punta aguda. Secció circular.

Agulla molt lleugerament corbada.

Dimensions:

Llargària: 16,65 cm.

Diàmetre [mig]: 0,18 cm. Diàmetre [cap]: 0,54 cm.

Observacions:

Peça amb tractament de neteja i restauració.

Procedència: De C. EL FORTÍ. S. P.

Nº 054. Nº INVENTARI: 054. MAD. REG. 5128.

Títol: Possible fusaiola atzabeja? Exemplar complet.

Tipus: No determinat.

[En descripció tipus paral·lels, cronologia i bibliografia]

Matèria: Atzabeja.

Descripció:

Fusaiola petita de forma troncocònica fabricada amb matèria de color negre, probablement atzabeja.

Dimensions:

Llargària: 0,98 cm. Amplada: ---.

Diàmetre [ext.]: 1,30 cm. Diàmetre [int.]: 0,30 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. FASE IV-4 [98-6]. UE.1000. RAVAL G.

TIPUS 6.

BOTÓ O PASSADOR DE MANTELL O ȚIRĂZ, OS. BOTÓN O PASADOR DE MANTO O ȚIRĂZ. HUESO

1 exemplar.

Nº 055. Nº INVENTARI: MAD. 055. MAD. REG. 5179.

Títol: Botó o passador de mantell o țirăz.

Tipus: 6. Exemplar complet.

Matèria: Os.

Descripció:

Objecte simètric format per dos troncs de conus afrontats, units per una part central més rebaixada i dues esferes aplatades als extrems.

Decoració:

Sols es consideren les motlures de la secció.

Dimensions:

Llargària: 3,68 cm.

Amplada: ---.

Diàmetre [ext.]: 0,74 cm.

Procedència: De C. JOAN FUSTER, 5 [04-08]. UE. 365. VIV. 21. RAVAL G.

TIPUS 7**DIDAL DE SASTRE O TALABARDER. BRONZE / DEDAL DE SASTRE O TALABARTERO. BRONCE.**

2 exemplars.

Nº 056. Nº INVENTARI: 056. MAD. REG. 5065.

Títol: Didal de sastre o talabarder.

Tipus: 7. Exemplar complet.

Matèria: Bronze. Coure. Llautó.

Descripció:

Metall fos, probablement a la cera perduda. Quart inferior de parets rectes i la resta amb parets molt bombades, en forma de gla.

Decoració:

Punta remat superior i banda del quart inferior, de parets rectes, llises. Entre el remat i la base, tota la paret bombada amb una sanefa superior i inferior amb punts a cisell formant bandes horitzontals. Línies verticals corbades paral·leles entre bandes de punts.

Dimensions:

Llargària: 3,72 cm. Amplada: ---.

Diàmetre [ext.]: 2,34 cm. Diàmetre [int.]: 1,72 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ. COL·LECTOR [90-09] Q. V-VI. UE. 191. RAVAL G.

Nº 057. Nº INVENTARI: 057. MAD. REG. 5079.

Títol: Didal de sastre o talabarder.

Tipus: 7. Exemplar complet.

Matèria: Bronze. Coure. Llautó.

Descripció:

Metall fos, probablement a la cera perduda. Quart inferior de parets rectes i la resta en forma de gla.

Decoració:

Punta remat superior llisa i banda del quart inferior, de parets rectes i motllurades. Entre el remat i la base, tota la paret bombada ornada amb punts a cisell distribuïts en bandes horitzontals.

Dimensions:

Llargària: 3,82 cm. Amplada: ---.

Diàmetre [ext.]: 2,01 cm. Diàmetre [int.]: 1,63 cm.

Procedència: De C. EL FORTÍ-OLIMBROI [90-10]. Q.XI. UE.82. QUADRE SONDATGE VIAL. DINS CLAVEGUERA. RAVAL G.

TIPUS 8.**PES DE TELER. TERRISSA / PONDUS DE TELAR. CERAMICA.**

1 exemplar.

Nº 058. Nº INVENTARI: 058. MAD. REG. 5096

Títol: Pes de teler.

Tipus: 8. Pes de teler. Exemplar complet.

Matèria: Ceràmica.

Descripció:

Objecte circular. Disc.

Dimensions:

Altura / Gruixa: 1.2 cm.

Diàmetre [ext.]: 3 cm. Diàmetre perforacions: 0,1 cm.

Procedència: DÉNIA. SENSE PROCEDÈNCIA.

5. Observacions i consideracions sobre els artefactes

La terminologia emprada en les diverses llengües, portugués, espanyol o català, han creat un cert núvol de complexitat en la definició de cadascú dels tipus. Seguint les propostes existents i, en alguns casos, decantant-nos per la que considerem més adient, podem concloure que:

El TIPUS 1 és el cap o torre de filosa o de fus. Es considera com al remat d'una filosa, però nosaltres deixem oberta la possibilitat que tinga també un vincle amb un fus, per a instal·lar en l'extrem contraposat a la punta.

El TIPUS 2, per la metrologia i paràmetres formals, considerem que té una relació directa amb el tipus 1. És tapadora del cap o torre de la filosa o del fus.

Els TIPUS 3, 4, i 5 són, en tots els casos, parts de l'estructura d'un fus de filar.

El TIPUS 3 és una tortera. S'instal·la en el punt més adient de la broqueta o vara del fus, que seria de fusta o canya. Generalment, se situa a prop del cap del fus.

El TIPUS 4 és tortera o fusaiola que s'instal·la en el cap de la broqueta o vara. O bé acompanya i es complementaria del tipus 3, per assegurar la seua subjecció, o bé pertany a un fus amb la vara de dimensions més petites.

El TIPUS 5 és l'agulla o remat del fus. S'instal·la a l'extrem de la broqueta o vara. El cap de l'agulla allotja la punta de la broqueta o vara.

L'estat de conservació actual d'aquestes peces del tipus 5 ofereix peces amb la canya recta, amb la canya corbada, doblada en un o dos dels angles, o plegada. Aquests canvis sovint s'han interpretat com a fruit d'alteracions d'una canya originàriament recta. La visura de les 30 agulles o remats de fus, del tipus 5 i, en particular, dels exemplars complets, ens fa qüestionar i considerar altres propostes.

És evident que hi han dues variants en funció de la llargària de les peces. Que són el mateix tipus, però que aquests dos formats poden estar relacionats amb fusos de dues llargàries distintes. Cal destacar com en l'etnografia del fus dels darrers segles és ben evident la variabilitat de dimensions del fus.

Considerem que les puntes o agulles de fus rectes, com les corbes, o com les que formen com una mena de bec o ganxo, en alguns casos són en la seua posició d'ús original i la forma que adquireixen en alguns casos ve determinada per les distintes maneres de l'artesà/artesana de tòrcer la fibra en el procés d'elaboració del fil.

Pel que fa a l'absència o l'escadussera existència d'artefactes en contextos del segle XI a Madīna Dāniya, cal advertir:

Que dels tipus estudiats, els tipus 2, 3, 4 i 5 i, potser, el tipus 1, són manufactures artesanals en os o metall, que formen part d'un fus de filar actiu entre la meitat del segle XII i el primer terç del segle XIII. Són aplics del fus, amb ànima de fusta, que augmenten l'efectivitat del fus, a més d'oferir-li unes connotacions estètiques o, potser, en el cas del tipus 1, de talismà.

Que l'absència o la presència més escadussera d'aquestes peces en contextos del segle XI no es deu interpretar com a evidència de no producció de fil. A la vista dels paral·lels etnogràfics, cal pensar que es comptarien amb fusos, més grollers o no, elaborats íntegrament amb fust i a torn, dels quals, per la matèria, no resten vestigis al registre arqueològic urbà. Una broqueta o vara, amb un extrem amb punta (tipus 5) i una torre de filosa o de fus en l'altre (tipus 1) ofereixen fins al segle XIX el mateix paper i funció per a l'elaboració de fil del velló de la llana, entre altres matèries.

En realitat, els artefactes defineixen els aplics i les parts d'un fus, on no coneixem l'espina o vara; sens dubte de fust o canya.

6. Llana, lli, cotó i seda. un passeig per *dār al-islām* amb les fonts àrabs

La *Crónica del Moro Rasis*, versió romance dels *Ajbār Muluk Al-Andalus* de Aḥmad Ibn Muḥammad al-Rāzī, palesa com el teixit de seda de qualitat és habitual entre les produccions i manufactures provinents de les muntanyes que envolten Dénia. Oferim un extracte de la traducció romance del segle XV, provinent del portugués (traducció de l'original àrab), existent a la biblioteca particular de Maria Brey Mariño, vídua d'A. Rodríguez Moñino, radicada a Madrid.

Parte el término de Jaen con el de Tudemir. E yaze Tudemir al sol del levante de Cordoua. E Tudemir es muy preçiado lugar e de muy buenos arboles, e toda su tierra rriegan de rrios, así como fazen en tierras de Promision. E a buena propiedad de tierra natural, e que ay venero de que sale mucha plata.

E Tudemir ayunto en sy todas las bondades de la mar e de tierra e ay buenos campos e buenas villas e castillos muy defendidos, de los quales es el vno Lorca, e la otra es Morata, e Orihuela, que es muy antiguo lugar en que moraron los antiguos por luengo tiempo. E la otra es Alicante. E Alicante yaze en la syerra de Benalcatil, e della salen muchas otras syerras en que fezieron muchas villas buenas, en que labravan muchas buenas telas de paños de seda; y los que hi moravan eran malas gentes y de mala manera, e heran muy sotiles en sus obras. E vna de las çibdades es Cartajena, a la que llaman los moros Alquirone; y un puerto que llaman Donia, e es muy buen puerto e muy antiguo.

E de Tudemir a Cordoua ay andadura de siete dias de omnes a cavallo, e catorze a huescas” (*Rasis*, 34-36).

Al-Qazwīnī, el 1338, aplica a tots els habitants d'al-Andalus el dit que les seues gents obtenen la perfecció en tot allò que fabriquen, però predomina en ells el mal caràcter (*Rasis*, 36, n. VI, 13-14).

“Donia” és Dénia en la *Crónica del moro Rasis* “e es muy buen puerto e muy antiguo.” Segons al-'Uḏrī, és una ciutat “antiga,” el qual significa: d'època precedent a la islàmica (*Rasis*, 36, n. 13-14 i 17).

Les descripcions dels geògrafs al vast territori de l' Islam ens ofereixen una allau de dades on, sorprenentment, de cada país o territori i de cada port ens donen notícia, entre altres trets distintius, de productes específics de seda, lli, cotó, de seda i cotó i de llana. Mocadors de seda i teixits amb ornat de fils d'or o d'argent, o amb bandes cromàtiques i decoracions distintives i específiques que fan de les produccions de teixits penons pels quals s'identifica l' indret, port o medina de provenença.

La lectura del *Kitāb ṣūrat al-arḍ* o ‘Tractat sobre la descripció de la terra’ d'Abū l-Qāsim Muḥammad Ibn Ḥawqal al-Bagdādī, geògraf iraquità del segle X, és ben il·lustrativa d'aquest cúmul de dades, atès el seu particular interès per descriure l'artesanat, la producció del país i els intercanvis i productes de comerç.

A tot l'univers de l'Islam i especialment a l'orient, tenim constatada la producció i el negoci entorn de la seda. Entre les manufactures de seda existents a les medines d'Orient, Ibn Ḥawqal ens descriu les de Assouan, El Fayum, Xipre, Ram-Hormuz i els seus teixits de seda, Ardashir-Khurreh (on hi ha sedes provinents de la Xina), Dabil (a l'Armènia interior, on fabriquen sedes amb dissenys propis de l'Imperi Bizantí), Djibal (on hi ha teixits de seda ratllats i de seda i de cotó), Tabaristan (que, a més de teixits, treballa el fil de seda i el distribueix per tot l'univers), Khorassan (que abasteix d'esclaus, aliments, vestits, i de teixits luxosos i estimats de cotó i fils de seda provinents de Nichapour i de Merw), o la llunyana Transsoxiana (que compta amb una potent indústria del vestit, amb teixits de llana, seda i cotó) (Ibn Ḥawqal).

Al segle X és un fet la consolidació a al-Andalus i, ben especialment a la ciutat de Còrdova, seu del califat, i altres satèl·lits, d'una important xarxa de producció de seda, tant pel que fa al filat per exportar, que és present al medi rural, com a *workshops* a la ciutat. El *Calendari de Còrdova*, del 961 recull, a més a més, les manufactures califals del *ṭirāz*. Còrdova, entre altres ciutats, comptava amb una gran fàbrica d'aquests teixits luxosos amb vincle als califes, la *dār al-ṭirāz*, comandada per un alt funcionari, el *ṣāhib al-ṭirāz* 'senyor de les filatures de luxe' (Lévi-Provençal, 56, 20).

A Còrdova, entre els regals fastuosos entre els governants, i que formaven part del protocol en els actes de la recepció d'ambaixades, els vestits de seda d'Iraq o els tapissos de seda o els rics teixits, de seda i or, per a vestir i cobrir els cavalls en les cerimònies, s'estimaven ben especialment.

Del regne taifa de Dénia i, en particular, del príncep 'Alī Ibn Muğāhid Iqbāl al-Dawla, disposem de fonts àrabs on la seda pura, o els teixits de seda i or, apareixen en el ventall de presents que ofereixen i reben als i dels governants. Un exemple ben il·lustratiu és el *Kitāb al-hadāyā wa-l-tuḥaf*, d'autor desconegut; obra que recull notícies de regals, tresors i altres esdeveniments, publicada per la Universitat de Cambridge l'any 1996. Oferim dos extractes de la traducció en anglès de Ġāda al-Ḥiġġāwī al-Qaddūmī (Anònim, § 83 i 96).

El primer dóna fe dels components d'un regal d'Alī Ibn Muğāhid a al-Mustansir bi-Llāh, califa fatimí del Caire (gov. 1036-1094) en l'any 1060, regal que conté perles i rics teixits de seda i or:

In the year 452 (1060) Ibn Mujāhid, the ruler (sahib) of Andalusia, offered al-Mustansir bi-Allāh a gift valued at a hundred thousand dinars. Included in it was an string of gems (pearls) (ʿiqd jawhar), valued in ten thousand dinars. It (also) contained the most beautiful und amazing fabric of pure silk with gold (threads). The messenger who carried the gift died in the same year (Anònim, § 83).

L'altre és un regal d'Alī a al-Mustansir el 1070. Entre d'altres *gifts* hi ha teles de seda, coral, esclaus o eunucs.

[...] in (the month of) Dhú al-Qa'dah 462 (1070), that Iqbal al-Dawlah 'Ali b. Mujāhid, one of the rulers of Andalusia, sent al-Mustansir bi-Allah a beautiful, highly valuable gift from (the products) his country: furnishing (farsh) fabrics (thiyāb), pure silk (khazz), slaves (raqiq), and eunucs (khadam), along with other precious and valuable things. He offered him along with thirty perfectly straight coral twings (or rods) of coral (qadib marjam), as thick as arrows or as reed pens (aqdam) the like of which no one hade ver seen before (Anònim, § 96).

Al segle XI, Dénia és un port que ofereix una connexió constant i una ferma relació amb l'Egipte fatimita i com el regne taifa de Dénia, al llarg del segle XI, tenia establida una singladura marítima que, des de Dénia, amb una navegació directa i, alhora, de cabotatge per medines i ports de la costa de Marroc, Algèria, Tunísia o Líbia, es dirigia fins al port d'Alexandria (Franco-Sánchez & Gisbert Santonja, 13-15, 302).

Alexandria rebia un seguit de productes provinents de més a l'orient i, fins i tot, des del llunyà orient, i que aquesta connexió permetia llançar fins a Dénia una sèrie de mercaderies especials, procedents de Palestina, Iraq, Khorasan, Iran i fins i tot de la Xina. La magnífica relació de Muğāhid i, especialment, del seu fill 'Alī, amb el califa fatimí al-Mustansir, i el fet que els emirs de Dénia eren actors directes del comerç, noliejant vaixells, afavoriren durant mig segle aquest agermanament interessat, que generà un lucre certament fastuós.

A Dénia gaudim d'un registre arqueològic excepcional que ens atesta la presència de produccions ceràmiques provinents de les bòbiles d'algunes de les places nord-africanes, que són en el camí de la mar entre Dénia i Egipte, com Qal'a dels Banū Ḥammād o Qayrawān; bons indicadors d'aquesta realitat de tràfec de persones i béns i d'activitat comercial.

A més a més, l'ocultació de bronzes de Dénia, l'amagatall de peces que es feu al segle XI, ens ofereix un ventall de manufactures provinents, a més de l'Egipte fatimita, i del seu entorn més immediat, com Palestina o Síria, d'altres peces singulars de Khôrassân, Iran, d'l'Iraq o Afganistàn. En el catàleg de *Las artes del metal en Al-Andalus* hi ha una síntesi recent sobre aquesta qüestió (AA.DD. 2019, 126-141; Melikian-Chirvani).

Aquestes darreres llunyanes províncies coincideixen geogràficament amb un país. Egipte, on les fonts geogràfiques ens adverteixen d'un immens volum de producció d'ous de cuc de seda i del fet que abasteixen de seda a tot el món islàmic, així com de teixits singulars amb rics estils i unes iconografies espill i hereves de Bizanci i de la Pèrsia Sassànida. Unes sedes que ben bé podrien haver viatjat amb les ampolles de perfums i gerros de bronze fins a Dénia.

És ben cert que la descoberta i conservació a Dénia de matèries tèxtils d'aquestes i altres províncies no ha estat possible per la frugalitat i vida efímera dels teixits, però cal avaluar el fet que aquestes iconografies amb clares llums i ombres orientals tenen el seu reflex en les iconografies i ornat de manufactures com la ceràmica, que sí que han perdurat.

Així, per posar dos exemples significatius. Al forn descobert i del qual derivà l'obra *Ceràmica califal de Dénia*, que estigué en activitat a primeries del segle XI, descobrim un tipus de clar influx xinés, un bol amb un perfil en S característic, que de segur ha emprat com a model un bol xinés. Altres iconografies ens remetent a models i motius de ceràmica de l'Iraq (Gisbert 2000, 54 n° 010, 56 n° 011). Tanmateix, altres peces de ceràmica de corda seca total o de ceràmica en verd i manganés descobertes a Madīna Dāniya i de més que probable producció local han estat ornades amb uns paons que semblen extrets de les icones d'un ric *tirāz* de seda que hui només trobem en col·leccions privilegiades de museus i en els tresors de les catedrals amb veïnatge a la Marca Superior o frontera nord d'al-Andalus. Ombres xineses del gust heretat del Califat i fites de l'estètica dels Regnes de Taifa, amb cromatisme i icones orientals.

Així, les fonts àrabs ens ofereixen un panorama on la seda, tal com altres produccions tèxtils, són ben presents en el ventall de mercaderies que ofereixen les ciutats i indrets de la geografia d'al-Andalus.

Gustavo Turienzo, en la seua tesi doctoral *Observaciones sobre el comercio en Al-Andalus*, compila informació cabdal sobre la producció tèxtil en *dār al-islām*, tot cercant la relació de comerç entre al-Andalus i l'orient (2002).

Tal com hem destacat, per a la coneixença del teixit comercial i de les produccions de filats i de teixits al segle X és fonamental l'obra de Ibn Ḥawqal, el geògraf viatger que en la seua obra *Šūrat al-arḍ* 'descripció de la terra' (la qual degué ser culminada en la seua última redacció en cap al 378 H./988 e.C.) ens ofereix una panòplia de notícies en les que allò pintoresc no ombreja una excel·lent descripció d'un univers de produccions de matèries primeres, de fils i d'elaboració de teixits més o menys excepcionals que viatgen per la Mediterrània; la mar dels califes (Picard 2015); des dels territoris més remots de l'orient a al-Andalus i des d'al-Andalus a orient.

Ibn Ḥawqal viatja per bona part de la *dār al-islām*, fins a tot a terres remotes d'Àsia i d'Àfrica. Relata com a Egipte, a El Fayoum o a les grans ciutats, floreixen els tallers de costura, els que pertanyen a l'Estat o a particulars. Els seus productes són objecte de comerç i d'exportació i gaudeixen d'una elevada reputació. A Bahnasa hi ha confecció

de tintures, de sedes brodades amb or, de veles per als navilis, de tendals, de mantes, de cortines o de catifes. Tallers de costura al servei de l'Estat, que reben els encàrrecs dels califes, dels alts funcionaris, dels mercaders de tots els punts de la terra (Ibn Ḥawqal, I: 157). Un univers que recorda la Còrdova califal.

Aquesta menció no és per establir semblança amb el paper molt més modest de Madīna Dāniya, si no per descriure un paisatge tèxtil d'un àmbit i un territori que tingué durant la primera meitat del segle XI una connexió amb Dénia, amb constants i fortes singladures marítimes impulsades pel poder entre la fundació del regne taifa, el 1002 i el 1060. Un compendi d'aquestes gestes és present en l'obra *Dénia. Poder y el mar en el segle XI. El regne taifa dels Banū Muğāhid*, a cura de Francisco Franco Sánchez & Josep A. Gisbert Santonja (Franco-Sánchez & Gisbert Santonja 2019).

Ibn Ḥawqal, al llarg del *Kitāb ṣūrat al-arḍ* fa moltes al·lusions a la producció de seda en territoris llunyans que, per la seua qualitat, transcendeixen els mercats locals i regionals. Apuntem notícies com la fabricació de mocadors de fils de seda a Ram-Hormuz. A Ispahan, a l'Iraq, s'elaboren mocadors de seda i altres de seda i de cotó. I a la Transoxiana, que gaudeix d'una rica cabanya d'ovins, es produeix amb abundància mocadors de llana, de seda i de cotó, així com draps. Al segle IX ja és atestada la producció de seda i de lli a Xipre (Ibn Ḥawqal, II: 194, 254, 354, 447).

La seda és un objecte preciós que és objecte d'importació des d'orient pels àrabs ja al temps de Carlemany. Entre altres mercaderies exquisides i de luxe, la seda es exportada pels fatimins al segle XI (Turienzo, 150, 377).

Un mosaic de notícies que ens ofereixen les fonts atesten com el lli, la llana, el cotó o la seda són manufactures de pes en la xarxa d'intercanvis i del comerç mediterrani.

Quant a cotó, segons Ibn Ḥawqal, i també fa esment la *Crònica del Moro Rasis*, el cotó de l'entorn de madīna Iṣbiliya (Sevilla) abastia a al-Andalus i Ifriquiya i s'exportava fins a Sigilmasa (*apud.* Turienzo, 141).

A l'antiguitat clàssica i, en particular, a l'època romana, segons els testimonis de Plini o Avié, les veles per als navilis s'elaboraven amb lli o amb llana. Un lli d'excel·lent qualitat es conreava a Saetabis i a l'entorn de Tarraco. Estrabó assenyala que a Emporion eren els millor teixidors de lli (Turienzo, 94). A l'Islam, el lli i la llana continuen sent necessaris per a l'elaboració de les veles dels navilis. A Egipte hi ha fonts àrabs que ho atesten. Els aparells dels navilis i, en particular, les veles per als navilis són tan importants que formen part del tresor del califat. Així, el lli és essencial per a l'estol (Turienzo, 95, 122).

Voreja la costa magribí la singladura marítima de Madīna Dāniya cap a l'Orient. Ibn Ḥawqal ens dona llum sobre la importància de Qairawan i Mahdia. I sobre el paper del port d'Alexandria per a la connexió amb orient (Franco-Sánchez & Gisbert Santonja 2019). Des d'al-Andalus s'exporta cap a Egipte lli, mantes, teixits i peces de tela tenyides que, des d'allí, viatgen fins al llocs llunyans com el Yemen o la Meca. La vestimenta produïda en al-Andalus de lli seria destinada a l'exportació. Hi ha testimonis, com el de Ibn al-Faqīh al-Hamaḍānī, de que els andalusins no empren el lli per a vestir, degut a la dolçor del clima (Ibn al-Faqīh, 53; Turienzo, 148, 160).

7. Al-Andalus produeix i exporta cotó, oli i lli.

Dénia gaudeix, durant les dècades centrals del segle XI unes relacions comercials consolidades amb la Qal'a dels Banū Ḥammād. El 1066, els jueus granadins reinicien el contacte amb la Qal'a, on hi ha una producció de teixits de llana d'excel·lent qualitat (Turienzo, 148, 160).

Per a endinsar-nos en el segle XII, el temps en el qual l'arqueologia situa bona part de l'artefacte que destil·len evidències de la producció tèxtil, de fil, a Madīna Dāniya,

avaluem la compilació de dades que ens aporta Abū Zakarīyā Yahyà Ibn Muḥammad Ibn Aḥmad Ibn al-‘Awwām, en el seu tractat d’agronomia *Kitāb al-filāḥa*, i Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ibn Abī Bakr al-Zuhrī, el geògraf andalusí el qual va escriure un tractat geogràfic conegut como *Kitāb al-ġa’rāfiya*.

Ibn al-‘Awwām en el tractat d’agronomia i veterinària *Kitāb al-Filāḥa*, ens ofereix un grapat de dades interessants per a centrar el cycle agrari i el mode de preparar les fibres naturals objecte de filat. Per a Ibn Ḥaldūn, aquesta obra és un resum de l’“agricultura Nabatea,” la magnífica enciclopèdia agrícola traduïda a l’arab en el segle X. Ibn al-‘Awwām va viure a Madīna Iṣbiliya (Sevilla) a la segona meitat del segle XII. Va desenvolupar la seua activitat en l’Alfaraje, on sembra arròs, planta cebes de safrà, entre altres referències que ofereix en la seua obra (Ibn al-‘Awwām, II: 120).

En aquest vademècum immens, en la segona part de l’obra, ens introdueix en el sembrat, en terra regada i en secà, del cotó i del lli (Ibn al-‘Awwām, II: 103-118). El cotó es provinent de l’Índia i s’instal·la a Mesopotàmia al segle VII, però, com tants conreus agraris d’origen oriental, arriben i s’assenten a al-Andalus i són presents entre les produccions agràries.

Ibn al-‘Awwām ens diu que el cotó, segons Abū l-Ḥayr, es planta en terres irrigades i en secà. En al-Andalus, i que Ibn Baṣṣāl¹ (s. XI) afirma que es planta en terra aspra i torrada i en terres costaneres. Es recull els matins del mes de setembre. Es treu el cotó de les nous a l’ombra amb els dits, es posa a eixugar el sol i s’alça (Ibn al-‘Awwām, II: 103-105).

A València, les fonts del segle XIII assenyalen l’existència d’alfòndecs a la medina amb el nom propi dels cotoners. A Múrcia coneixem el nom d’un mercader de cotó. Aquesta presència es també a les fonts, “habices” a Granada, on trobem cardadors de llana, espadadors de lli (al carrer de las Ruecas), filadors de seda, lliners, llancers, seders i teixidors (Chalmeta, 155, 157, 190).

A Sevilla, al temps dels almoràvits, els camperols de la ruralia portaven els seus filats de cotó i de lli. Els assocs urbans eren la destinació de les produccions rurals de fils. El mateix succeïa a Toledo (Chalmeta, 149). El mateix succeïa a Toledo.

El lli es també present en el *Kitāb al-filāḥa*. Ibn al-‘Awwām, citant a Ibn Baṣṣāl² assenyala que el lli en terra regada es més blanet, suau, i que el llenç teixit amb ell és de més qualitat. Així mateix, ens ofereix una descripció detallada del seu conreu, així com del seu tractament: estovat dins l’aigua. Recollit en feixos o manolls, es submergeix en aigua parada, cobert amb pedres per a que es mantingui enfonsat. Dins l’aigua, es cou i s’estova. Amb el lli remullat i cuit, ja secat, es pica amb una maça sobre pedra. Es refreguen i es sachsen les canyes per a separar el lli de l’aresta de les canyes. Aquesta operació és l’espadat (Ibn al-‘Awwām, II: 108, 117).

Dissortadament, quan Ibn al-‘Awwām tracta del ramat oví i caprí, no es refereix a l’acció d’esquilat i del tractament de la llana (Ibn al-‘Awwām, II: 470-476).

Afegim algunes notícies del geògraf al-Zuhrī, que ens ofereixen dades escrites al temps en el que Madīna Dāniya fila amb els artefactes que ens aporta la recerca arqueològica urbana.

Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ibn Abī Bakr al-Zuhrī, escriu el seu tractat al segle XII, tot i que manifesta tenir com a pilars les dades reunides pels científics del califa abbasí al-Ma’mūn (segle IX). En realitat, escriu una geografia del gènere ‘*aġā’ib* (‘meravelles’),

¹ Mal anomenat en diverses ocasions com Abu Abdalah Ebn el Fásel, per Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ibn Ibrāhīm Ibn Baṣṣāl de Toledo (s. XI), conegut pel seu tractat d’agronomia *Kitāb al-qaṣd wa-l-bayān*.

² També l’anomena com Abu Abdalah Ebn el Fásel. *Vide supra* nota precedent.

tan emprat pels viatgers àrabs, tal com afirma J. Vernet en el pròleg de l'obra de Dolors Bramon, que ens llega la traducció i estudi del tractat (al-Zuhrī).

Al-Zuhrī compila i ens ofereix notícies sobre els meravellosos teixits de seda que surten dels tallers i artesans per tota la *dār al-islām*, així com els llarg viatges d'aquestes manufactures. Oferim algunes d'aquestes, que acrediten, com les de Ibn Ḥawqal, el lligall de la producció de fils i de teixits a les ciutats i el gust per les manufactures més exòtiques i/o rellevants.

A la ciutat de Sakadarin importen de Síria vestits de seda, de lli i de llana, perquè les seues ovelles són pelons i no tenen llana. Es vesteixen amb teixit de cotó i importen les teles de lli i de seda. Des d'al-Andalus importen vestits de brocat de luxe. I seda de Xina (Al-Zuhrī, 56).

De la ciutat de al-Aḥwāz al-Zuhrī diu que la gent és cismàtica i hipòcrita, de caràcter agre, de males costums i de vestimentes elegants (Al-Zuhrī, 88). La religió prima en aquesta mirada.

Al Ḥorasān, al país dels Ġuzz, vesteixen de seda i es cobreixen amb bonets alts i daurat. I s'exporten teixits fins de cotó bo brodat en or roig, a més de distints brocats de color de la millor factura que només es fabriquen en aquesta ciutat i s'exporten a totes les parts (Al-Zuhrī, 101-102).

A Falanda es confeccionen els draps amalfitans (*al-malf*), que són bellíssims, fets amb llana. Per la qualitat rivalitzen amb els de seda. S'exporten a al-Andalus i als països dels *rūm* [cristians] romans' (Al-Zuhrī, 101-102).

Una de les notícies del llunyà orient és la que relata de com a l'Illa dels Ganivets capturen a joves abissinis d'ambdós sexes per a tenir-los com a esclaus en les plantacions de canyamel i de cotó en l'Alta Mesopotàmia (Al-Zuhrī, 58, n. 259).

Al-Zuhrī ens llega una peculiar i rica descripció de la geografia i les fortificacions de la ciutat de Pisa, així com dels trets braus dels Pisans. Afegeix que comercien tant per terra com per mar i apleguen fins als confins de Síria, d'Alexandria i d'Egipte, i fons als confins de al-Magrib i al-Andalus. Exporten a tots els països, entre altres, coure, safrà i cotó (Al-Zuhrī, 137).

D'al-Andalus, al-Zuhrī ens descriu detalladament Saraqusta (Saragossa) i assenyala que, per raons climàtiques, a la ciutat no s'arnen els draps, siguin de llana, seda o cotó (Al-Zuhrī, 143).

Málaga exporta manufactures de seda de distintes qualitats, a més de ceràmica preciosa i artesanies de fulles de palma i couro (al-Zuhrī, p. 165, nota 806 i 166). Les muntanyes de Málaga és un dels països més productors de seda. Granada també exporta seda d'algun dels seus districtes (Al-Zuhrī, 170, n. 832).

Pedro Chalmeta, en la seua obra *El Señor del zoco en España*, compila i interpreta les fonts àrabs. Destaquen les notícies sobre els assocs i *fanādiq* a medines com Damasc o El Caire, on són ben presents els venedors de filats, de seda crua i de cotó, els cotoners o tintorers, a més dels venedors de teixits de seda, cotó, lli, i altres amb mescladisses. A Damasc sabem de l'arribada de camperols amb seda i cotó, que se situen en cruïlles de carrers, així com de llana en una costera (Chalmeta, 133, 178, 303).

L'elaboració de la vestimenta té al seu voltant una sèrie d'oficis; espadadors de lli, cardadors de cotó i de llana, teixidors, bordadors, sastres, remendadors i com a complement els que tracten la pell i el couro; adobers, pelaries i guarnicioners (Chalmeta, 177).

Pedro Chalmeta adverteix que per al comerç i les transaccions comercials no es fa necessari l'ús d'edificis específics, tot i que si són necessaris llocs per a l'emmagatzematge de les mercaderies (Chalmeta, 117). Així, Als llocs d'intercanvi urbà aplegaven, entre molts altres productes, molts d'ells alimentaris, la seda crua i les fibres naturals de llana i cotó.

León el Africano, el 1526, en la seua obra *Descrittione dell'Africa*, assenyala la presència als assocs de fabricants d'agulles, *abbarin* i de fabricants de cardet per a la llana i el lli (Chalmeta, 182).

Així, la producció de fil, sigui llana, lli, cotó o seda, que té com a àmbit els espais de les cases, transcendeix als espais domèstics i l'assoc i altres paisatges urbans de la medina es converteixen en valors d'intercanvi i de productes en mercaderies (Chalmeta, 18); en manufactures urbanes, tot i que tenen els seus orígens en la ruralia que l'envolta, o be en el comerç de matèries primes pels camins de la mar.

8. Epíleg

8.1. Seda o llana?

Centrarem aquest epíleg en una disbàsia, si em permeten, sobre dues qüestions que hui suren sobre el que hi ha darrere d'aquesta activitat tèxtil en Al-Àndalus; i a les cases de Madīna Dāniya.

Hi ha un fet que endinsa en el desconhort; el fet que, tot i l'avançament en la coneixença dels artefactes, de l'arqueologia de l'afer del filat, no disposem de dades raonables que ens permeten establir amb seguretat quines fibres naturals es tractaven i eren objecte de transformació. Així, seda?, cotó? lli? o llana? O els fils que s'elaboraven es fabricaven teles amb mestissatge de matèries, com hem advertit en el contingut de la selecció de fonts?

Sobre la perspectiva de gènere, tan sols advertir que, si be coneixem un ample ventall d'iconografies de l'edat mitjana, en escultura i en vitel·la il·luminada, que representen a dones com úniques actores del treball del filat i de l'ús del fus i de la filosa, cal posar l'accent en que aquest afer no seria només exclusiu del sexe femení i que en aquesta societat, pel que fa a oficis artesanals, els xiquets, d'ambdós sexes, podrien haver tingut un paper potser essencial.

Abū 'Abd Allāh Muḥammad Ibn Ġālib al-Ruṣāfi al-Balansī va nèixer a la Ruṣāfa de València. Mor l'any 1177; per tant, cal situar la seua producció poètica al migdia del segle XII. Aquest poema i les imatges que empra dibuixen com un enginy emprat per a teixir l'accionava un vailet. Aquesta traducció li la devem al amic escriptor i poeta Josep Piera. Una bella interpretació del text que, en espanyol, tradueix de l'àrab una de les glòries de nostre arabisme, Teresa Garulo (Garulo 1980):

El macip teixidor.

Em deien, tot insistint a censurar-me que l'estime:
"Si no t'haguesses enamorat d'un xicot de baixa condició ..."

Jo contestava "Si pogués manar jo del meu amor,
no el voldria tampoc; aquest poder, però, no el tinc."

L'estime, si, l'estime
per les seues dents com bambolles,
pel seu alè perfumat,
perquè els seus llavis són dolços
I encisadors els parpalls i l'esguard.

És una petita gasela, els dits de la qual no paren
de bellugar-se entre el filam, com el meu pensament,
en veure'l, s'hi mou entre constants galanteries.

Els seus dits s'enjogassen, alegres

amb la llançadora sobre el teler,
Com els dies fan amb l'esperança.

Oprimint la trama amb mans o peus,
sembla la daina pressa que vol fugir de la Xarxa (Piera 1983, 60).

8.2. *Res en sabem del teixir a Madīna Dāniya*

Que filaven, però, a Madīna Dāniya?

Aquesta qüestió la tractarem el 2016 en l'article "València. Seda o llana?" (Lerma & Gisbert, 3), subliminalment ho advertirem en el títol. Érem endinsats en les celebracions de marcada litúrgia de la seda. Era, però, seda o llana? Glossarem una descoberta arqueològica al cor de València on el protagonista era un dimoni filant. Aquest plat, o tallador ha estat recentment objecte de restauració (Armengol, 89, nº 31).

La bèstia és com una mena de monstre amb costelles marcades, en peu i amb gests antropomorfs. Cap amb orelles punxegudes i rostre amb bancada ferotge oberta, d'ampla gola, que deixa entreveure les dents i, potser, un clau desviat. Al cos es marca el costellam; és flac com un llop famolenc. Amb una de les urpes sosté un fus amb abundant fil cabdellat i amb l'altra sosté una filadora de mà amb els fils que formen un triangle doble, a mode d'estendard.

Al dimoni afronta un paó, estilitzat, en peu, amb cua desplegada discretament. Cos i ales motejades, riques en detalls com si fos un paó islàmic. Amb el bec juga amb una tija vegetal, com una mena de falaguera irreal que ompli el blanc del plat. Amb una de les ungles de la pota arrossega el fil provinent del que és, indefectiblement, l'epicentre iconogràfic i l'òmfal del missatge primordial: una creu, a mode de viril, amb els extrems trilobats, que actua de roda de filadora i en la que s'enrosca i es fila (Lerma & Gisbert, 3).

Magnífica representació de l'edat mitjana, amb una iconografia dibuixada i pintada sobre suport ceràmic per una/un artífex sens dubte musulmans. Es un tallador de ceràmica en verd i m'enganés de les bòbiles de Paterna, del segle XIV. El dimoni fila i fila!

Com a epíleg d'aquest estudi fem un crit per l'avenç en conèixer de que treien el fil les denieres a les cases de la medina, i que filava el vailet de València que excitava la pensa del poeta al-Ruṣāfī.

Amb acurades analítiques potser es puga esbrinar si hi ha petjades d'espècies botàniques com el lli, el cotó o les ombroses moreres a l'entorn de la ciutat! Serà, però, suficient per assegurar que filaven amb aquestos fusos i filoses? Podrem oïr la vinguda de camperols amb vellons de llana dels ramats d'ovins i de cabrits dels rafals? Podrem endinsar-nos en allò que no fan menció les fonts? Serà, però, suficient per assegurar que filaven aquestos fusos i filoses? El temps ho dirà!

Que filava el dimoni de Velluters i que es filava a Madīna Dāniya? Una incògnita que aquest estudi no s'atreveix a desvetllar i que encara gravita com una boira no dissipada. A Dénia, als segles XII i XIII, que es filava? Seda, llana, lli o cotó?

9. Apèndix de figures i d'imatges

1

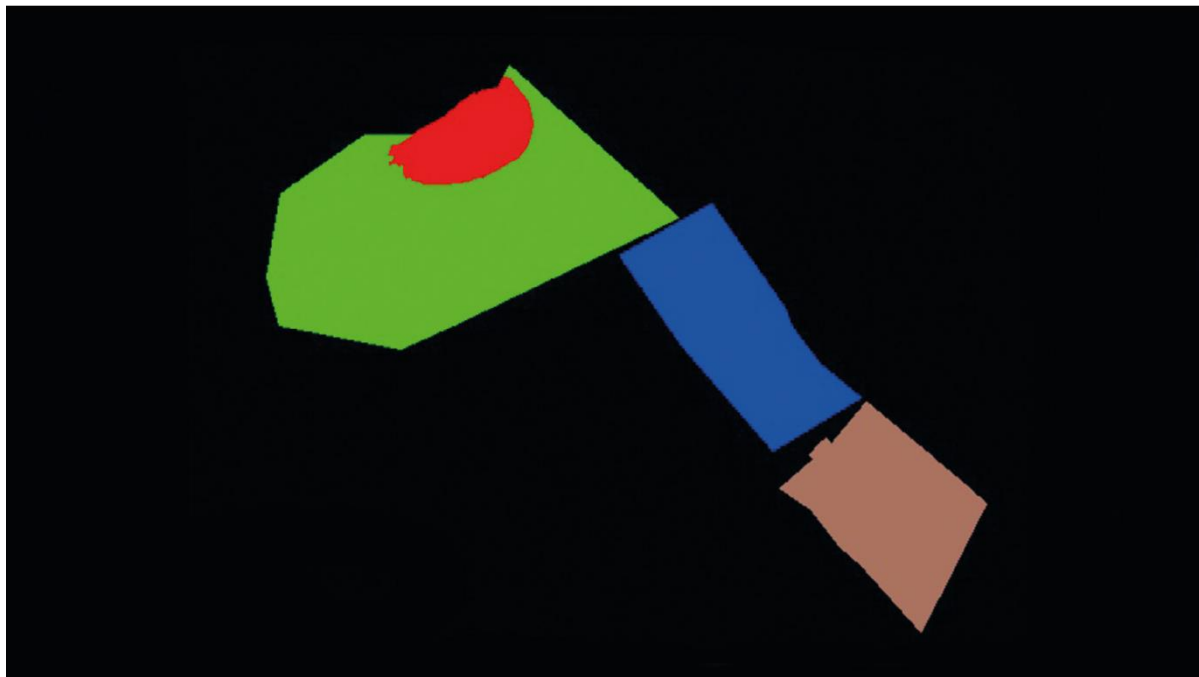

Fig.1.

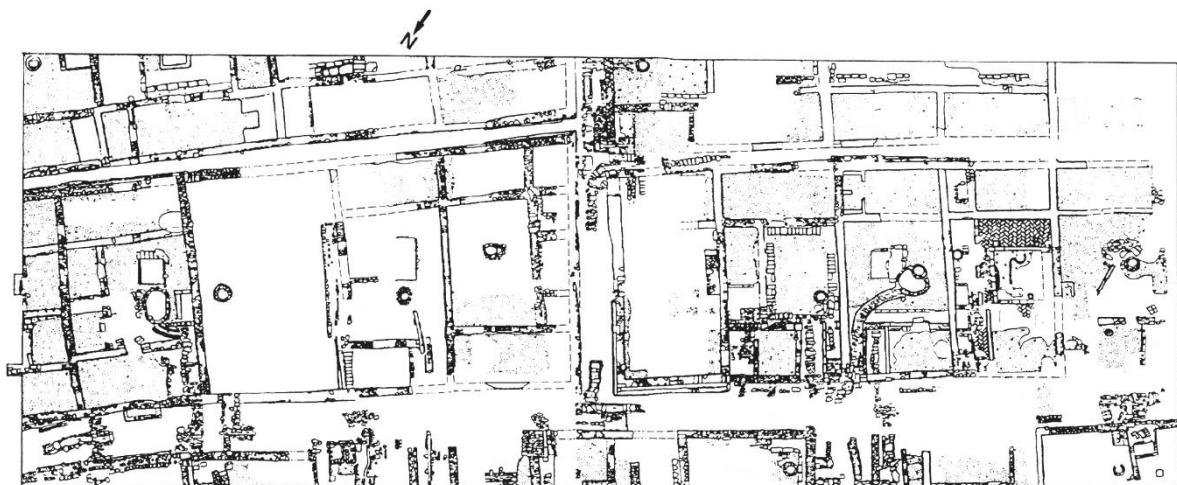
2

Figura 1. Madīna Dāniya, Dénia. **1.1.** Vista aèria de la ciutat de Dénia des de la mar. Foto 1988. Paisajes Españoles. A l'esquerra, El Fortí. Fase I.

1.2. Espais de Madīna Dāniya: Alcassaba (en roig), Medina (en verd, Raval gran (en blau) y Drassana (gris). Segons J. A. Gisbert.

1

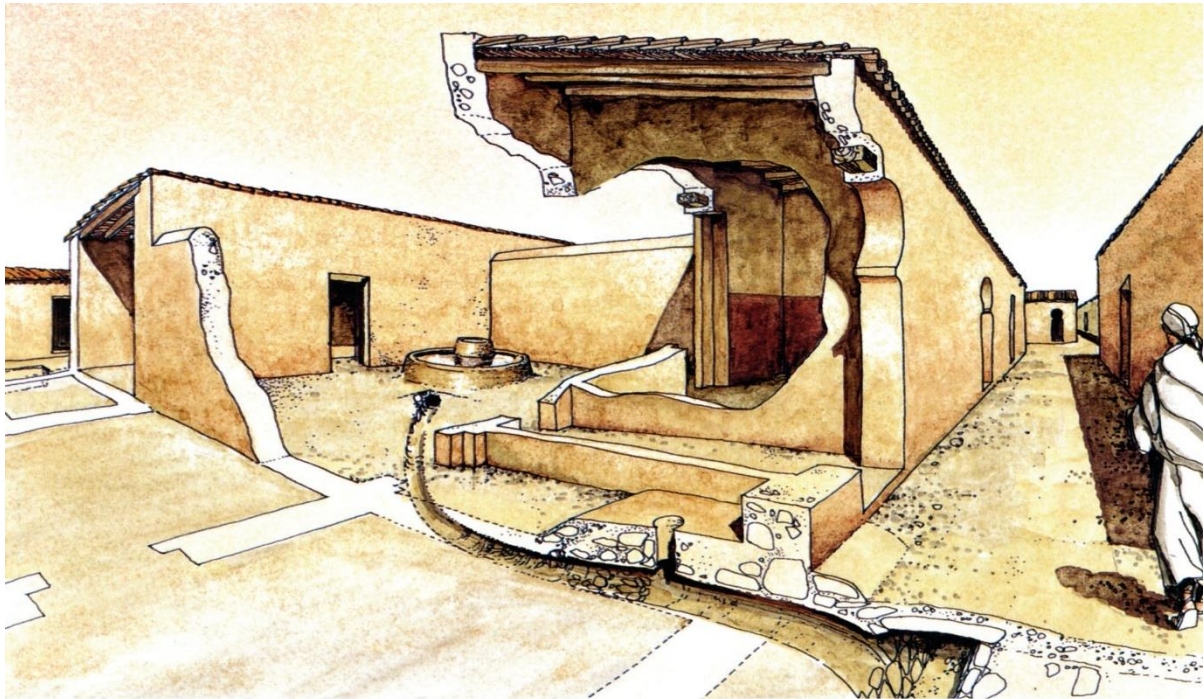
2

Fig.2.

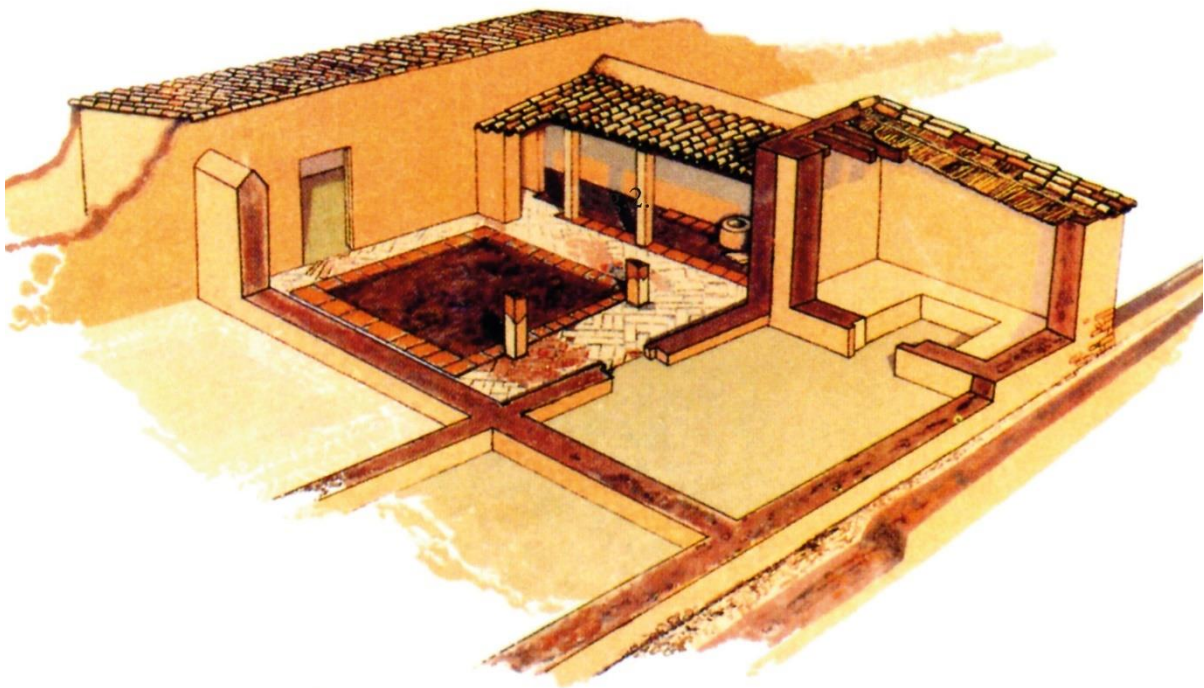
Figura 2. Raval gran de Madīna Dāniya, Dénia.

- 2.1.** Recreació virtual del Raval gran, amb muralla front marítim i la coratxa; la Torre d'En Carròs. Per gentilesa de Santi Crespo.
- 2.2.** Planta de les excavacions de El Fortí. Fase II [89-01]. Xarxa urbana i cases on es descobreixen els artefactes tèxtils (Gisbert 2007, 223, làmina 9).

1

2

Fig.3.

Figura 3. 3.1. Recreació del sector excavat El Fortí. Fase II [89-01]. Segons J. A. Gisbert. Font: Enciclopèdia Catalana.

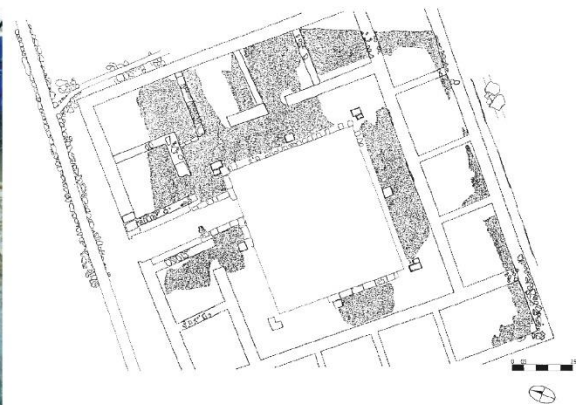
3.2. Reconstrucció de casa de El Fortí. Fase II [89-01]. Museu Arqueològic de Dènia.

1

2

3

Fig.4.

Figura 4. 4.1. Urbanisme andalusí fossilitzat en l'òmfal de la medina vella. Foto c. 1980. Paisajes Españoles.

4.2, 4.3. Excavació i planta d'un dels dos *fanādiq* de l'excavació de Marqués de Campo, 46 [03-06]. Planta: M. Ortolà. Foto: S. Ruiz.

Fig.5.

Figura 5. Els artefactes amb vincle a l'activitat tèxtil de Madīna Dāniya.

5.1, 5.2 i 5.3. TIPUS 1. Torres de filosa o de fus. **5.4.** TIPUS 2. Tapadora de torre. **5.5.** TIPUS 3. Tortera de fus. **5.6.** TIPUS 4. Fusaiola de fus. **5.7.** TIPUS 6. Botó de *ṭirāz* o mortalla. Foto: J. A. Gisbert.

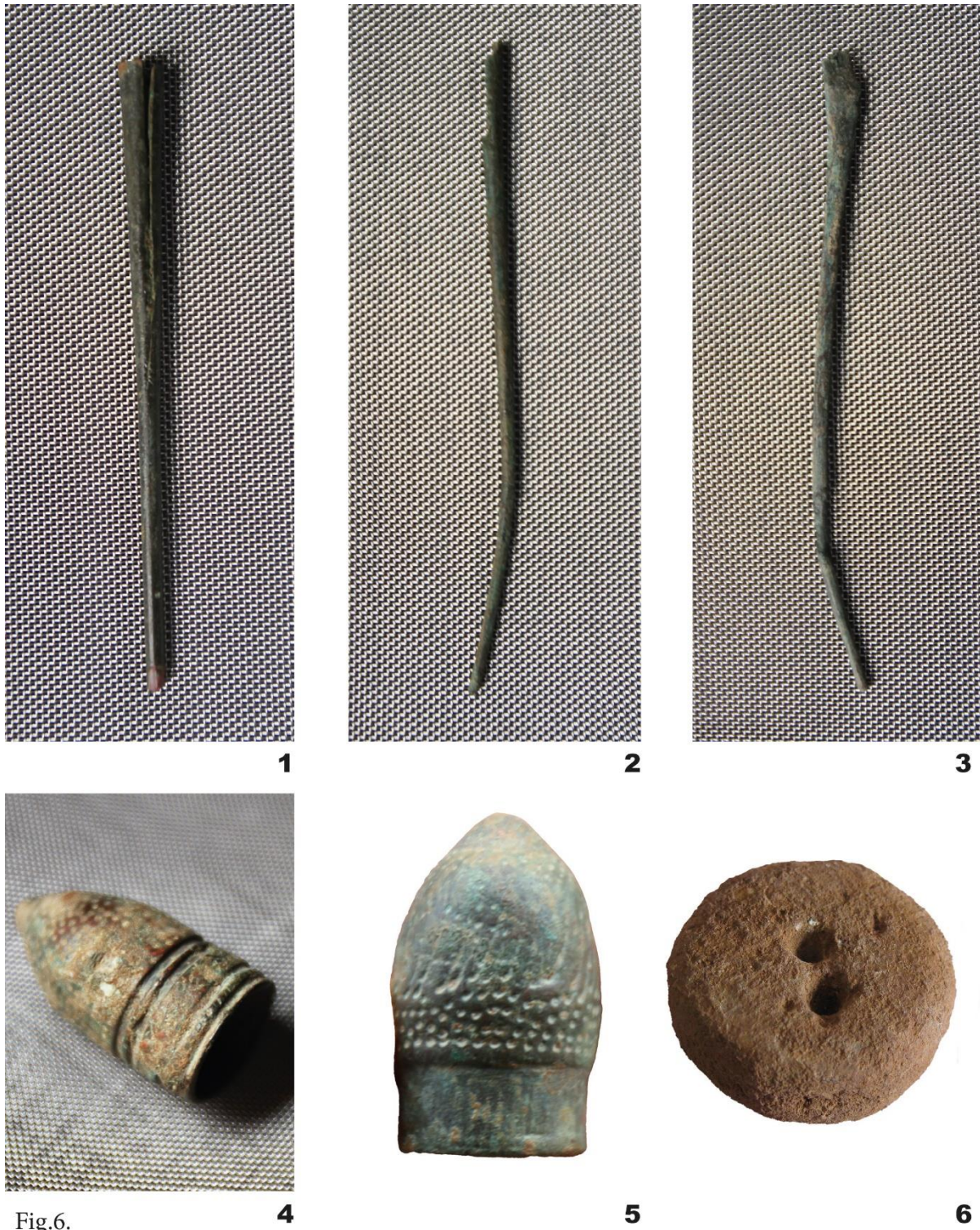

Fig.6.

Figura 6. Els artefactes amb vincle a l'activitat tèxtil de Madīna Dāniya.

6.1, 6.2 i 6.3. TIPUS 5. Agulles o remats de fus. **6.4, 6.5.** TIPUS 7. Didal.

6.6. TIPUS 8. Pesa teler. Foto: J. A. Gisbert.

Fig.7.

Figura 7. TIPUS 1. Torres o remats de filosa o de fus.

7.1. Peça N° 001 del catàleg precedent. **7.2.** Catàleg N° 002. **7.3, 7.4 i 7.5.** Catàleg N° 002.

7.6, 7.7 i 7.8. Catàleg N° 001. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

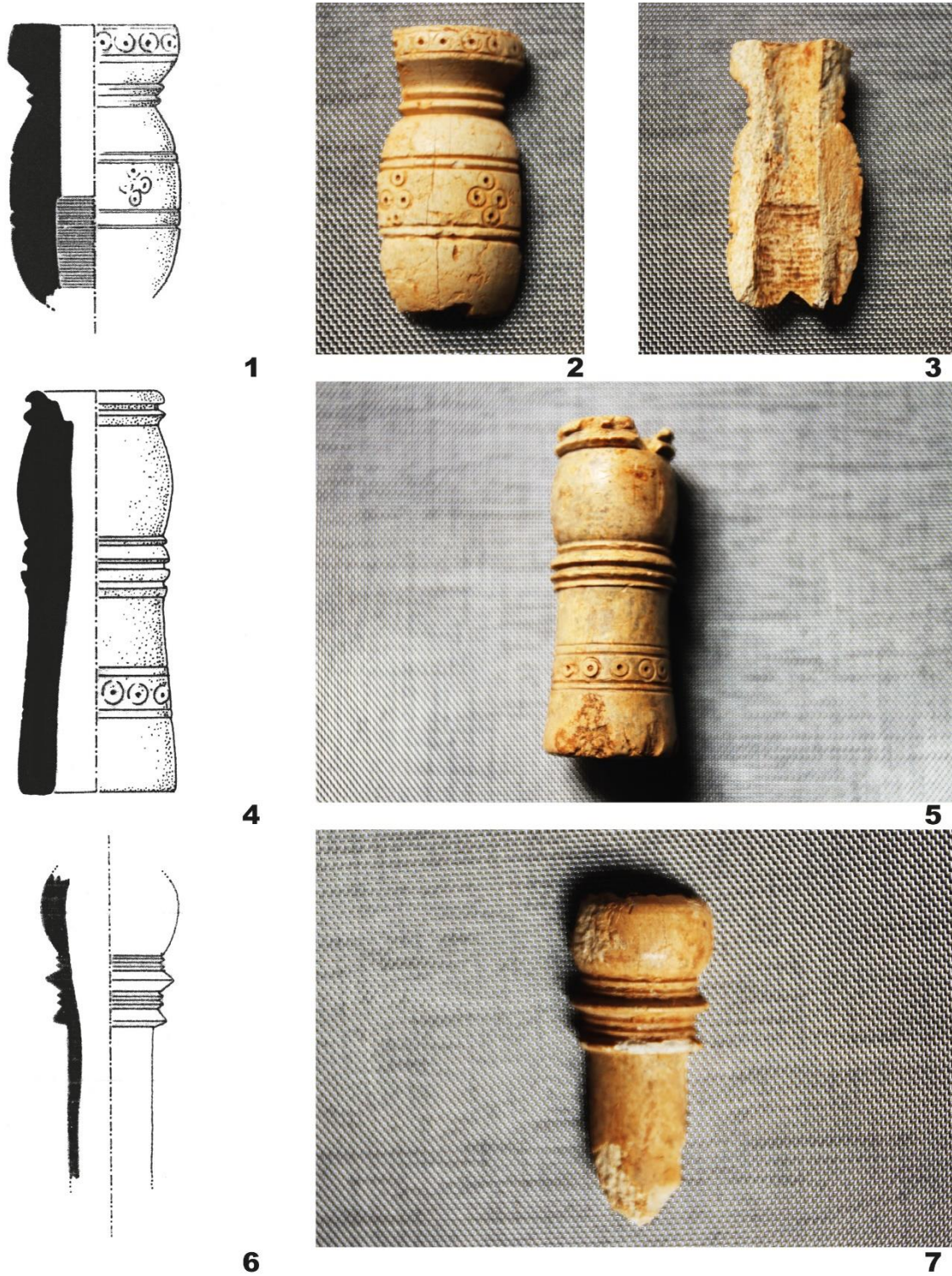

Fig.8.

Figura 8. TIPUS 1. Torres o remats de filosa o de fus.

8.1, 8.2 i 8.3. Catàleg N° 001. **8.4, 8.5.** Catàleg N° 004. **8.6, 8.7.** Catàleg N° 005. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

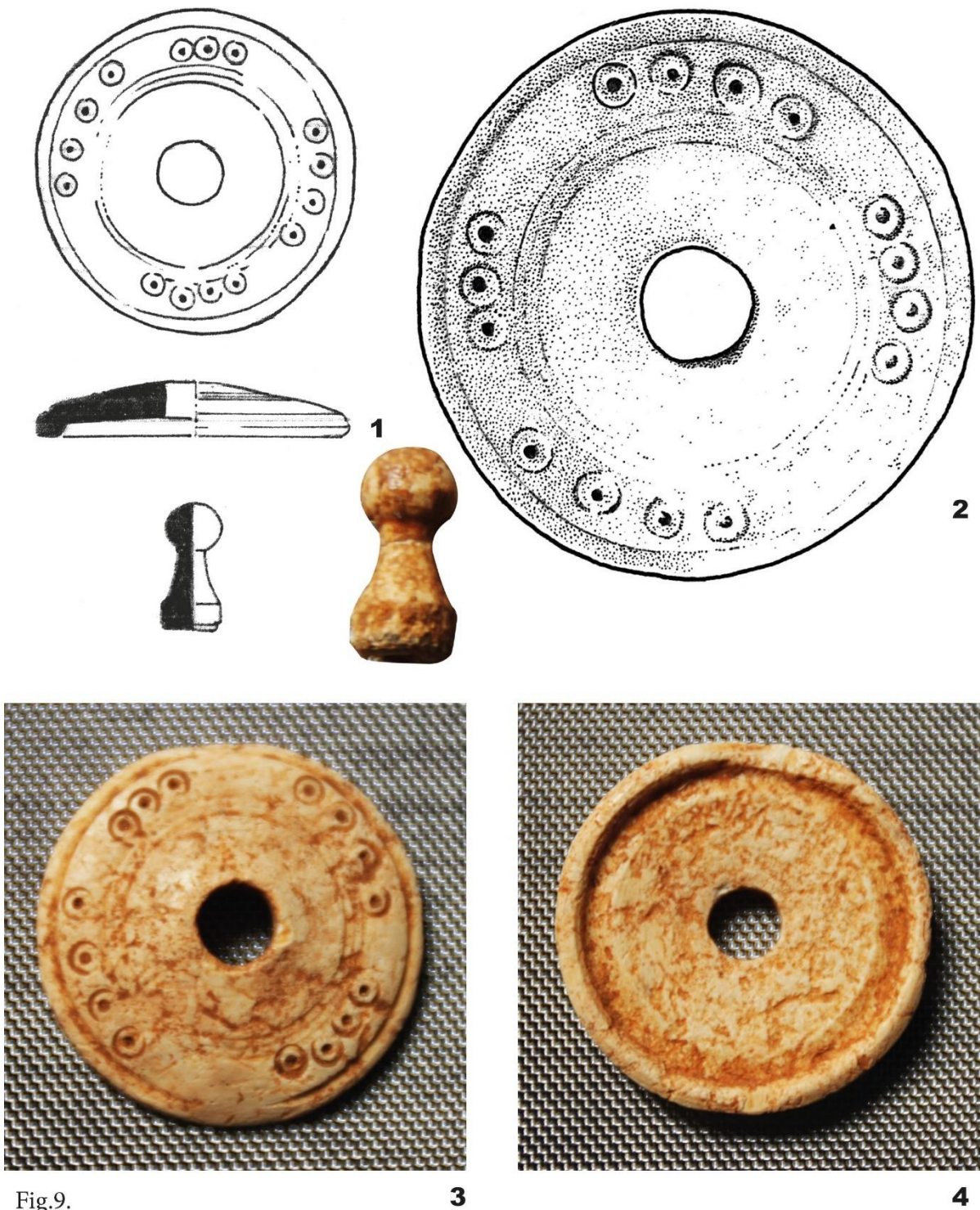

Fig.9.

3

4

Figura 9. TIPUS 2. Tapadora de torre de filosa o de fus.

9.1, 9.2, 9.3, 9.4. Catàleg N° 008. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

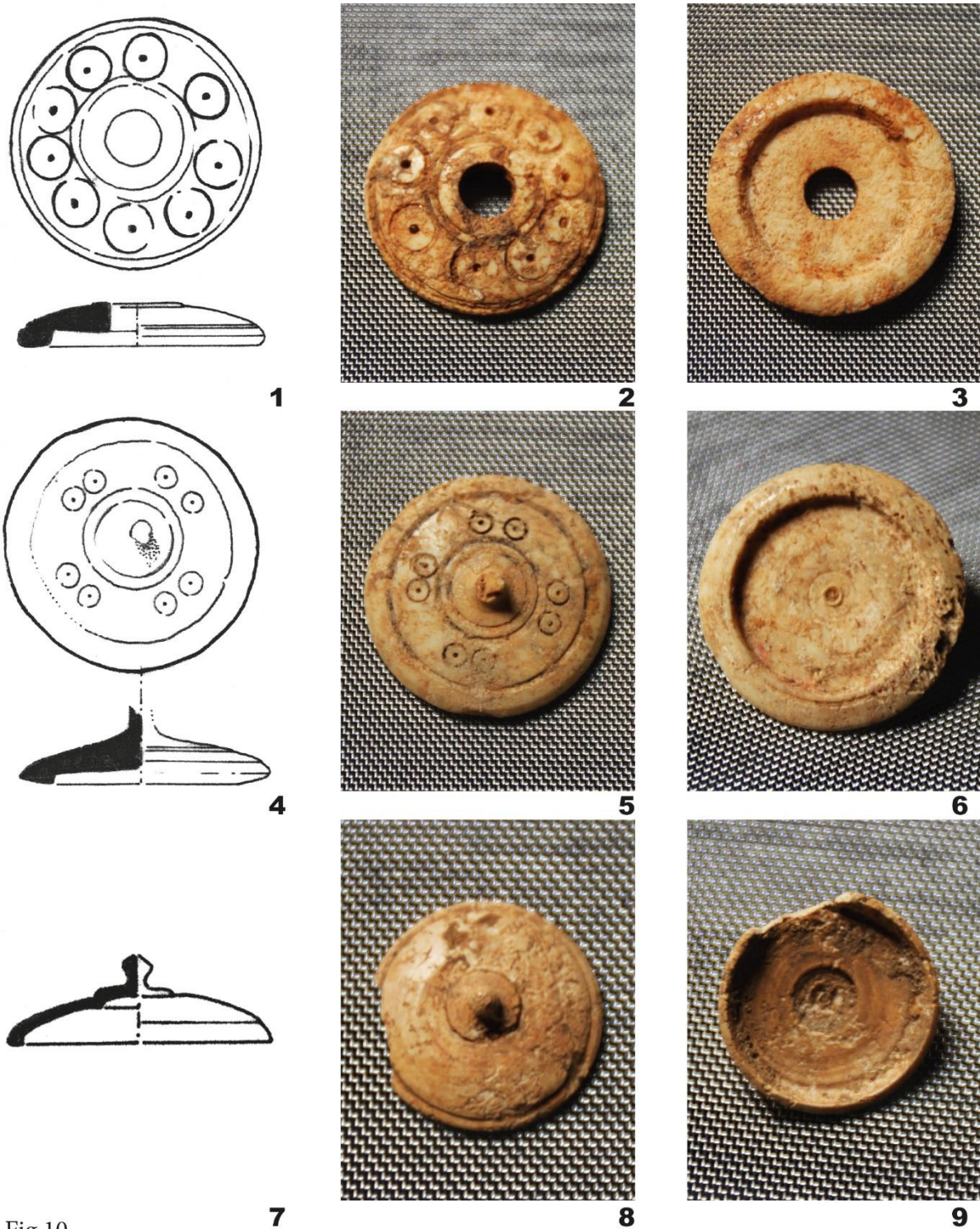

Fig.10.

Figura 10. TIPUS 2. Tapadores de torres de filosa o de fus.

10.1, 10.2, 10.3. Catàleg N° 006. **10.4, 10.5, 10.6.** Catàleg N° 009.

10.7, 10.8, 10.9. Catàleg N° 007. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

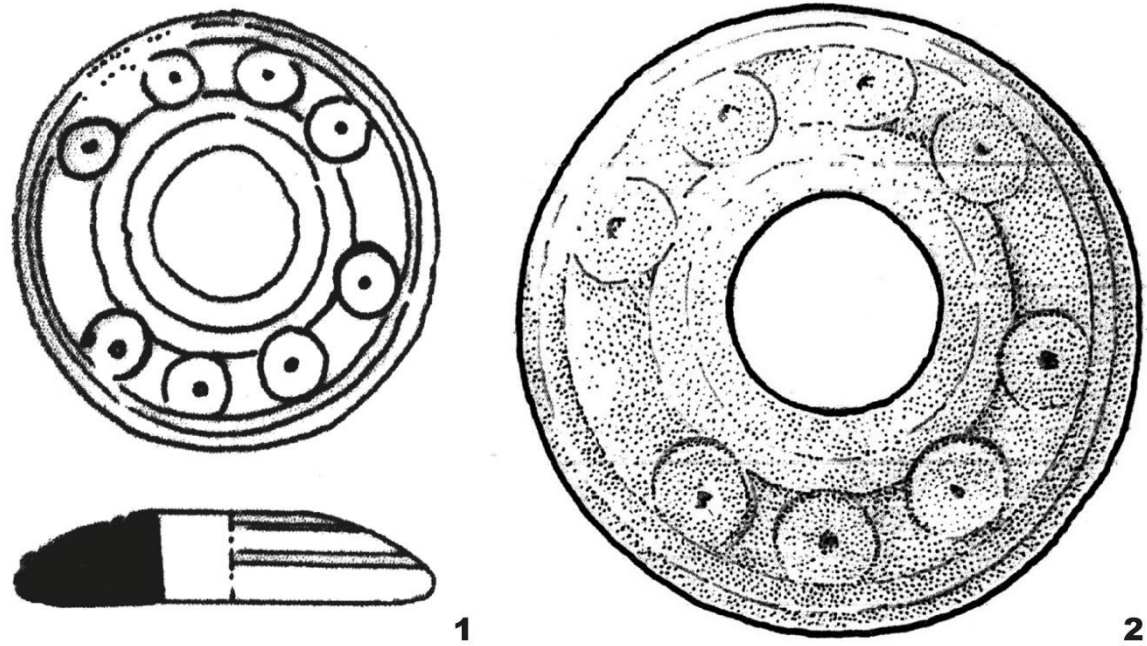
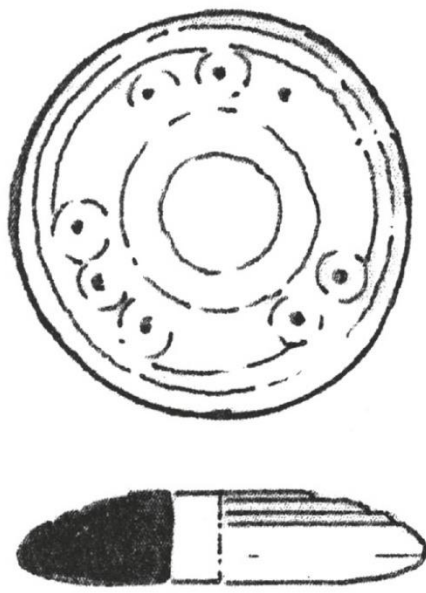

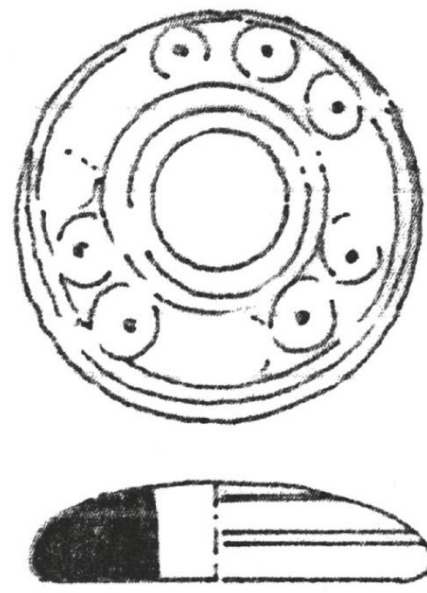
Fig.11.

Figura 11. TIPUS 3. Tortera de fus.

11.1, 11.2, 11.3, 11.4. Catàleg 015. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

1

2

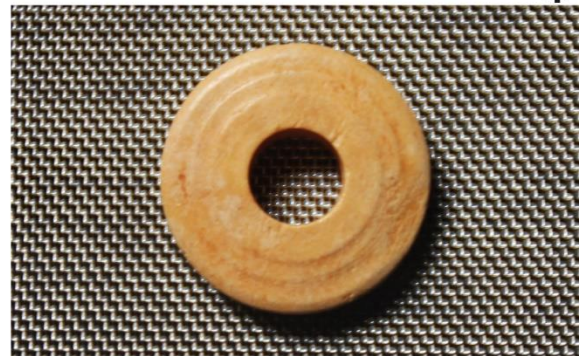
3

4

5

6

Fig.12.

Figura 12. TIPUS 3. Torteres de fus.

12.1, 12.2, 12.3. Catàleg N° 013. **12.4, 12.5 i 12.6.** Catàleg N° 014.

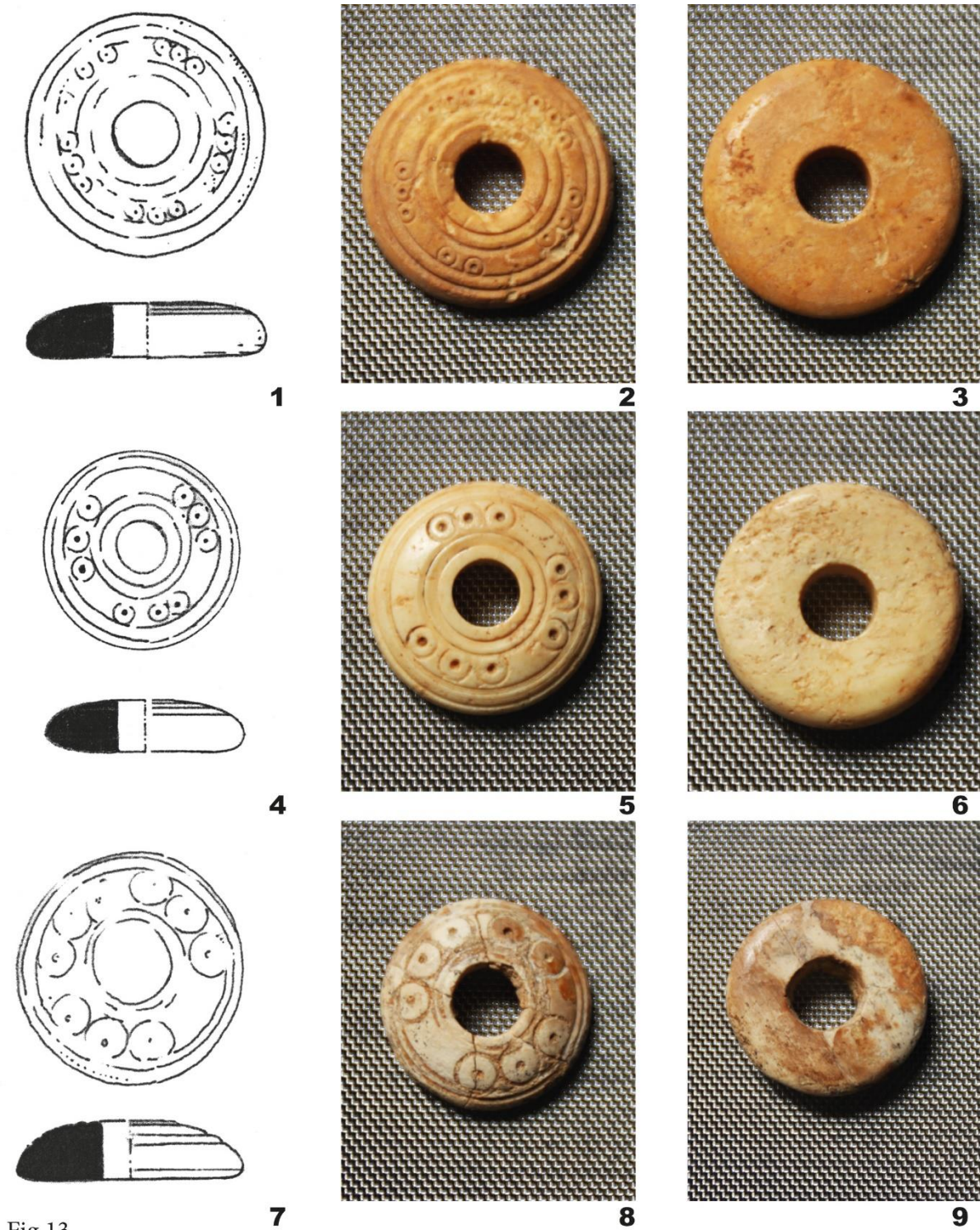

Fig.13.

Figura 13. TIPUS 3. Torteres de fus.

13.1, 13.2 i 13.3. Catàleg N° 010. **13.4, 13.5 i 13.6.** Catàleg N° 011.

13.7, 13.8, i 13.9. Catàleg N° 012. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

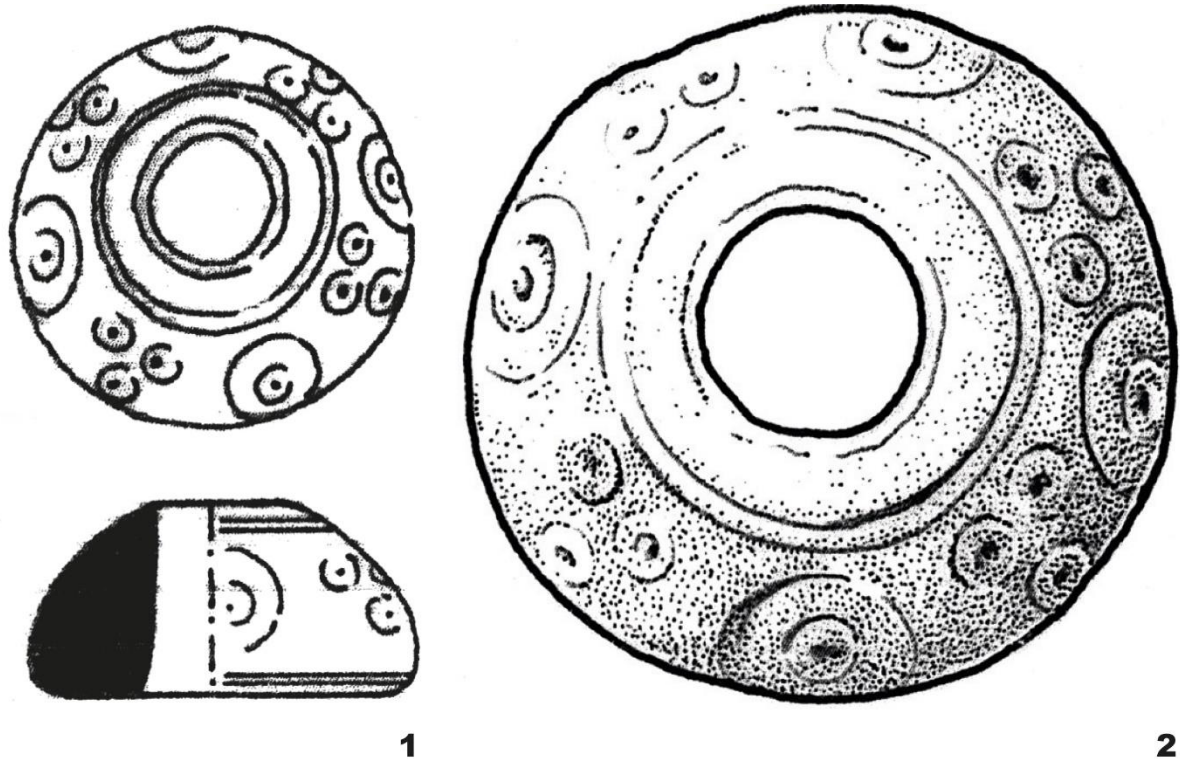

Fig.14.

Figura 14. TIPUS 4. Fusaiola de fus.

14.1, 14.2, 14.3, 14.4. Catàleg N° 022. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

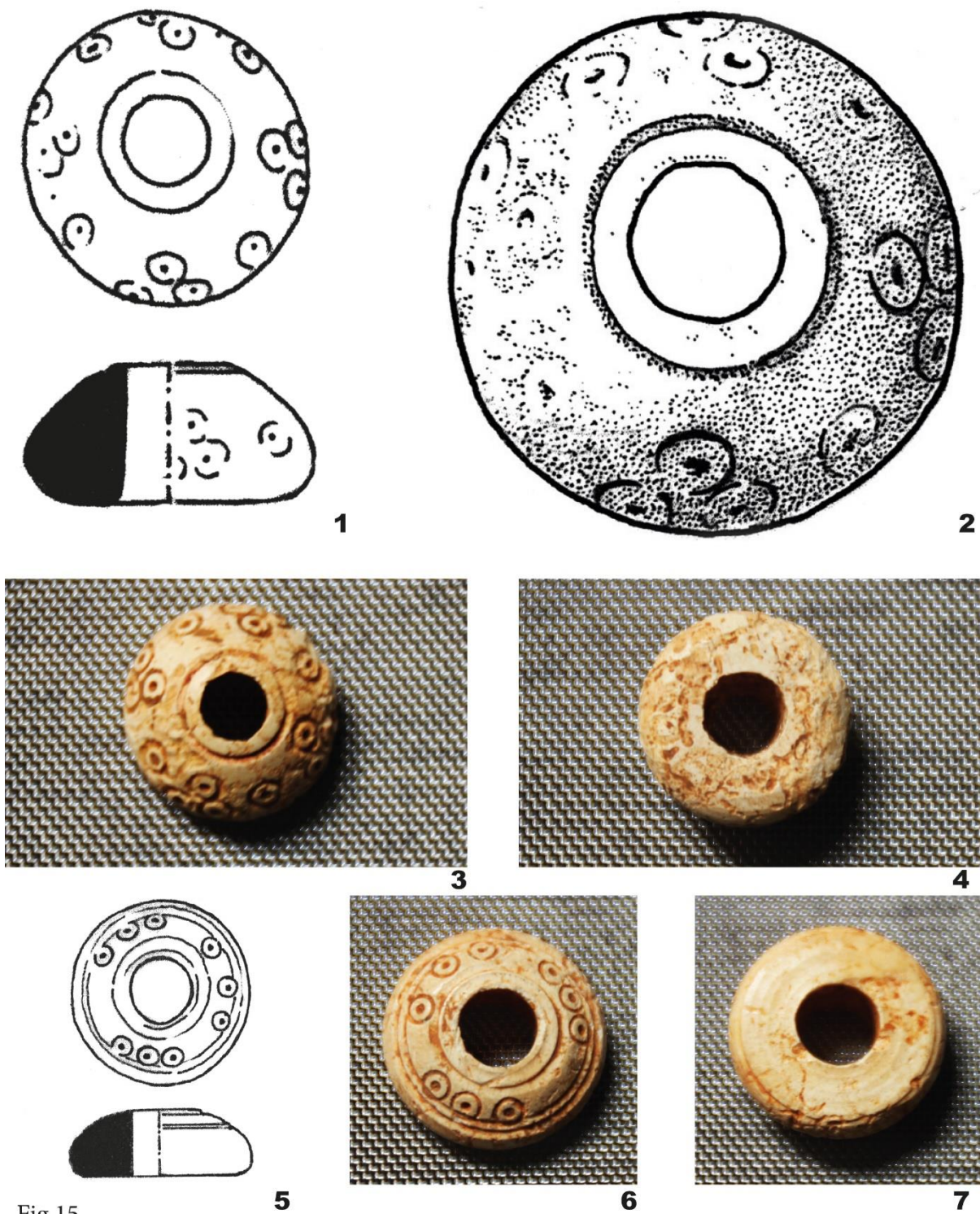

Fig.15.

Figura 15. TIPUS 4. Fusaliolles de fus.

15.1, 15.2, 15.3, 15.4. Catàleg N° 021.

15.5, 15.6, i 15.7. Catàleg N° 016. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

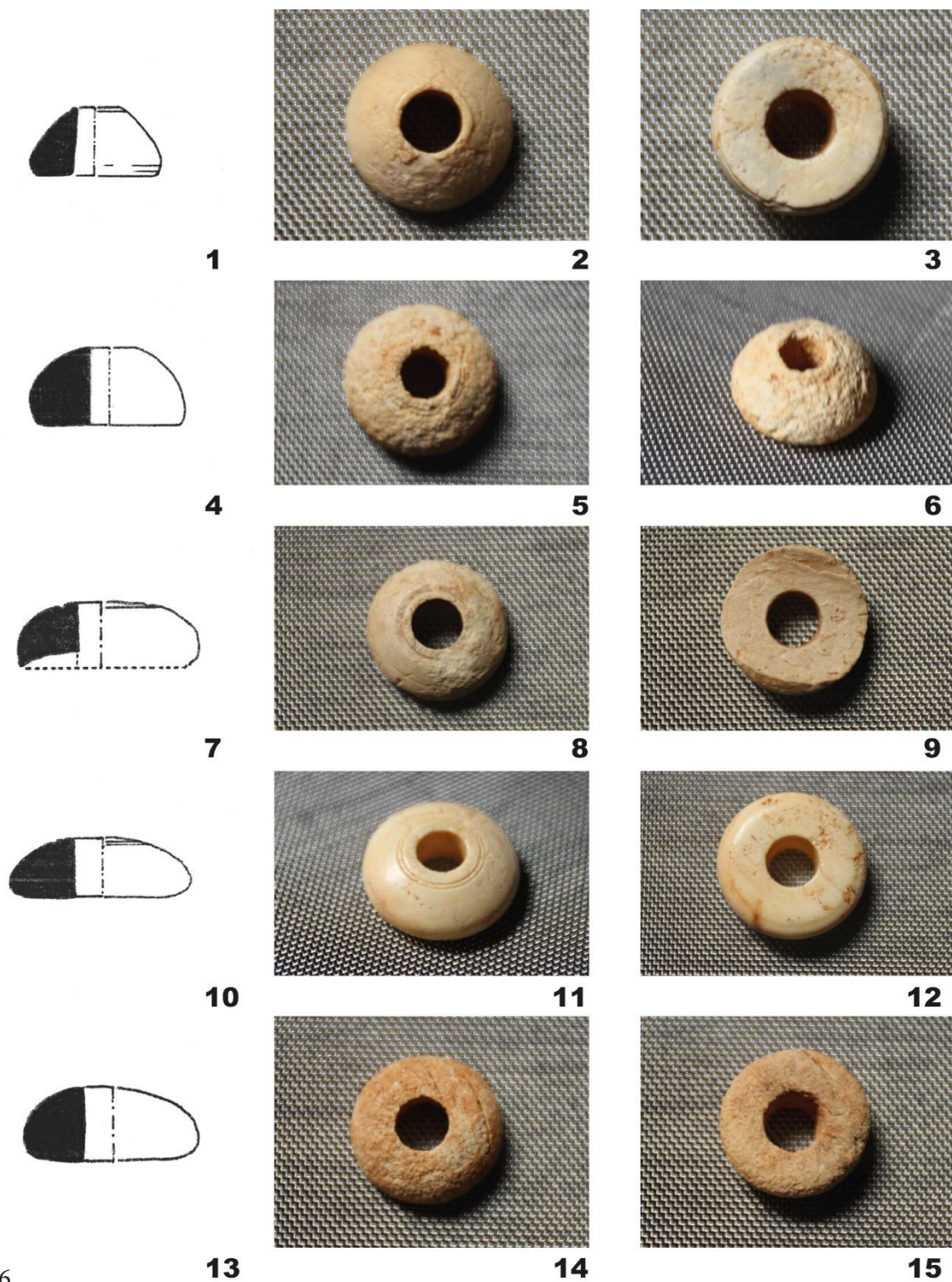

Fig.16.

Figura 16. TIPUS 4. Fusaliolles de fus.

16.1, 16.2, 16.3. Catàleg N° 17. **16.4, 16.5, 16.6.** Catàleg N° 018.

16.7, 16.8, 16.9. Catàleg N° 019. **16.10, 16.11, 16.12.** Catàleg N° 020.

16.13, 16.14, 16.15. Catàleg N° 023. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

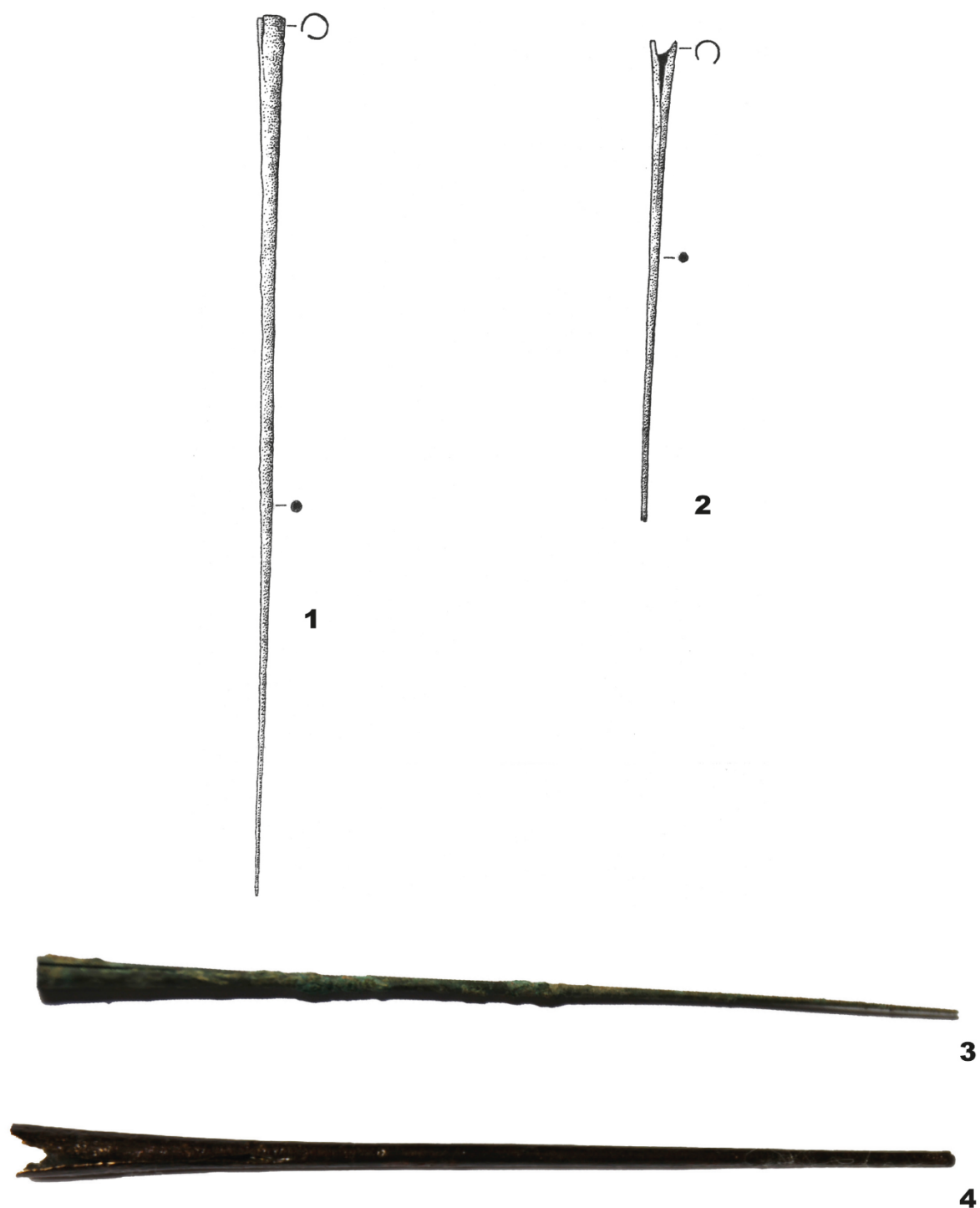

Fig.17.

Figura 17. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

17.1, 17.3. Catàleg N° 029. **17.2, 17.4.** Catàleg N° 026. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

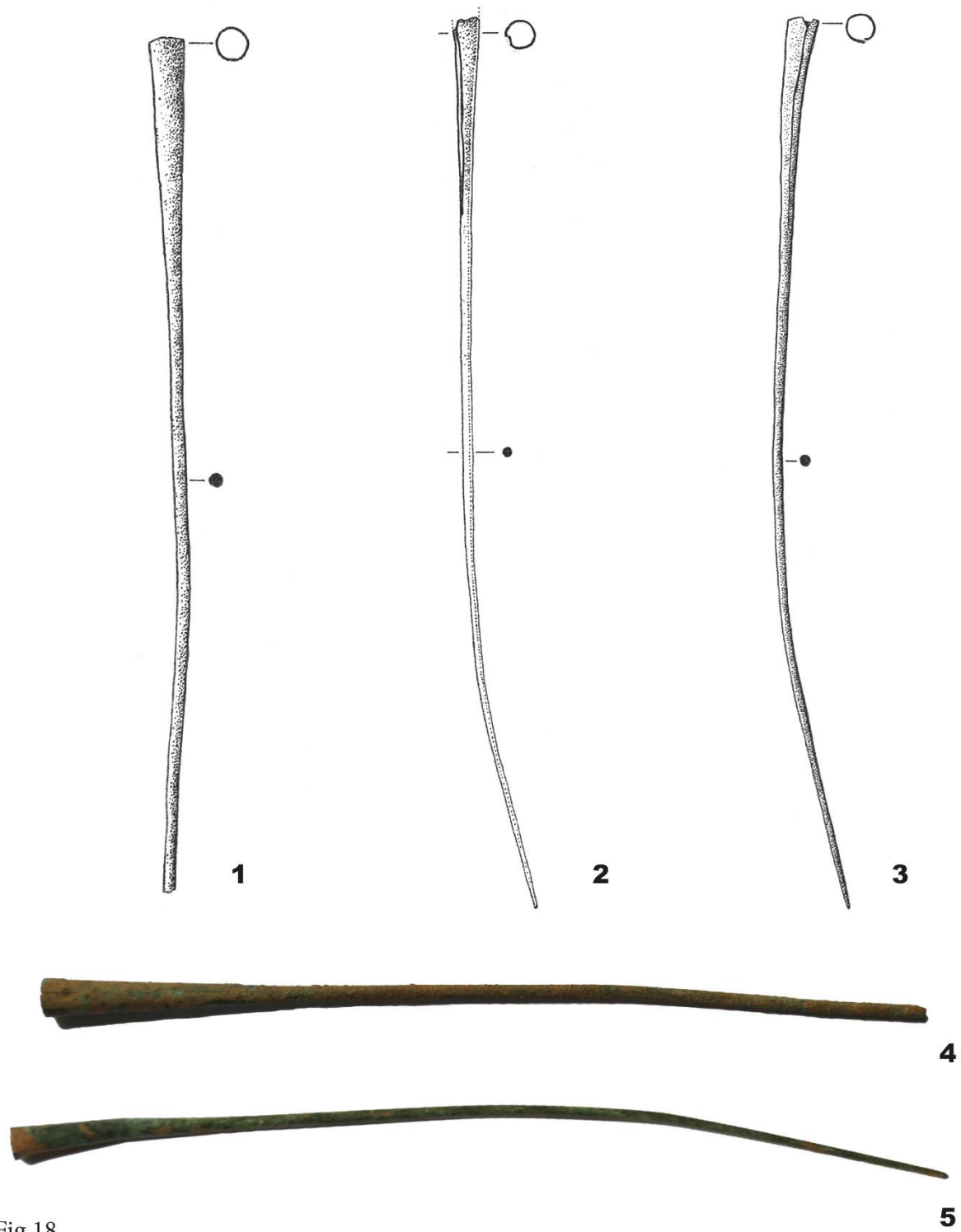

Fig.18.

Figura 18. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

18.1 i 18.4. Catàleg N° 027. **18.2.** Catàleg N° 053. **18.3, 18.5.** Catàleg N° 028. Dibuix: M. Ortolà. MACD.
Foto: J. A. Gisbert.

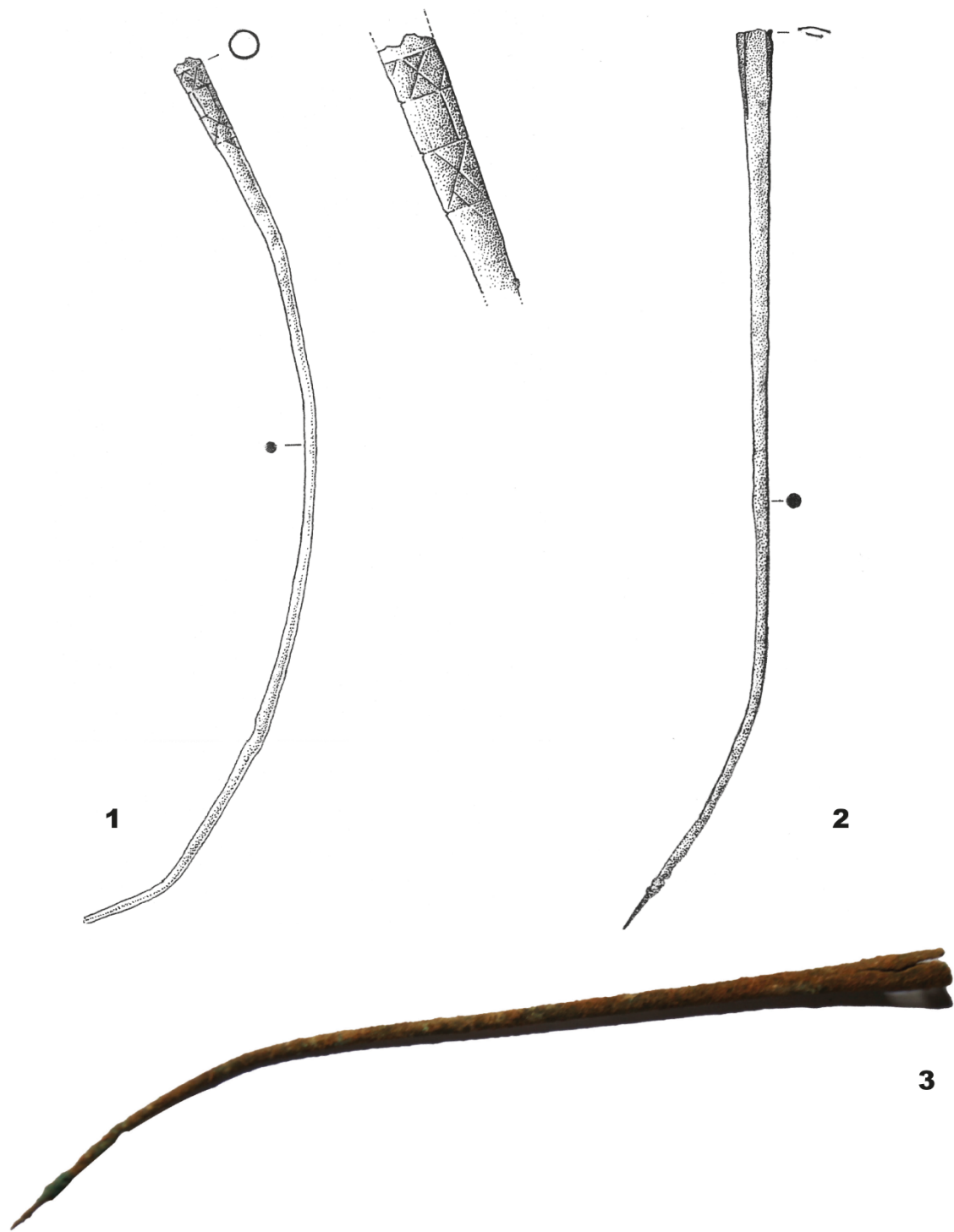

Fig.19.

Figura 19. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

19.1. Catàleg N° 051. **19.2, 19.3.** Catàleg N° 040. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

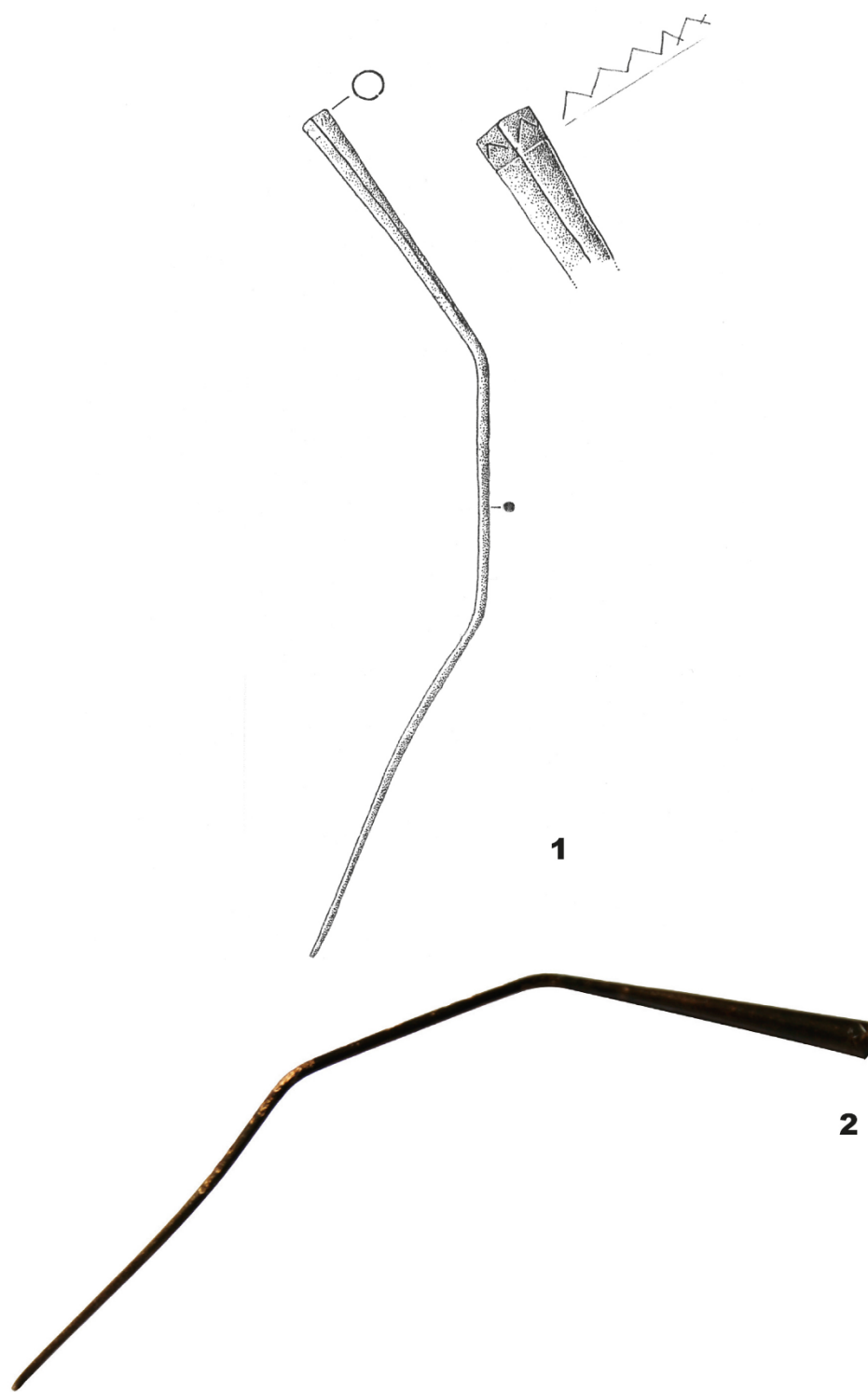

Fig.20.

Figura 20. TIPUS 5. Agulla o remat de fus.

20.1 i 20.2. Catàleg N° 031. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

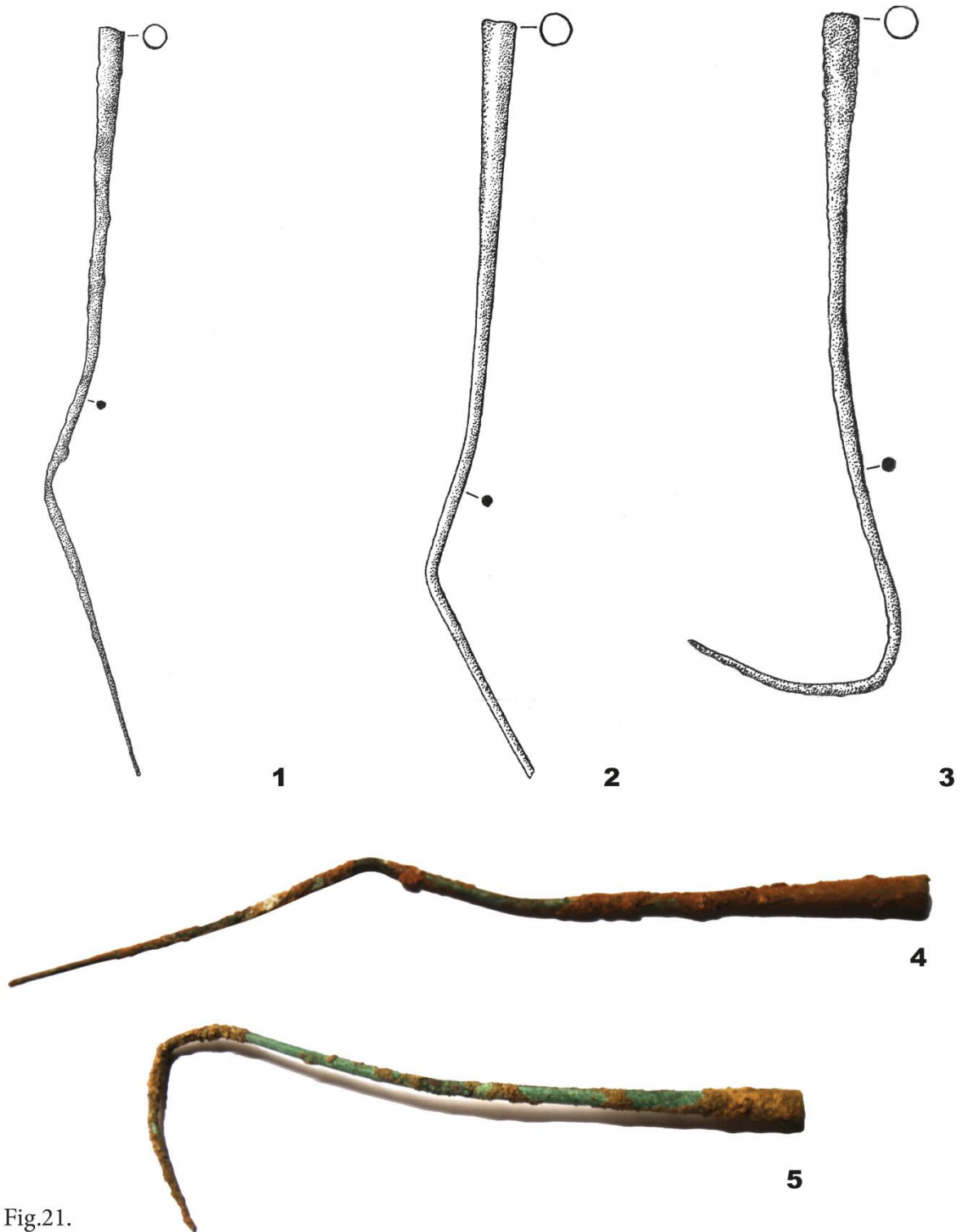

Fig.21.

Figura 21. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

21.1, 21.4. Catàleg N° 038. **21.2.** Catàleg N° 024. **21.3, 21.5.** Catàleg N° 041. Dibuix: M. Ortolà. MACD.
Foto: J. A. Gisbert.

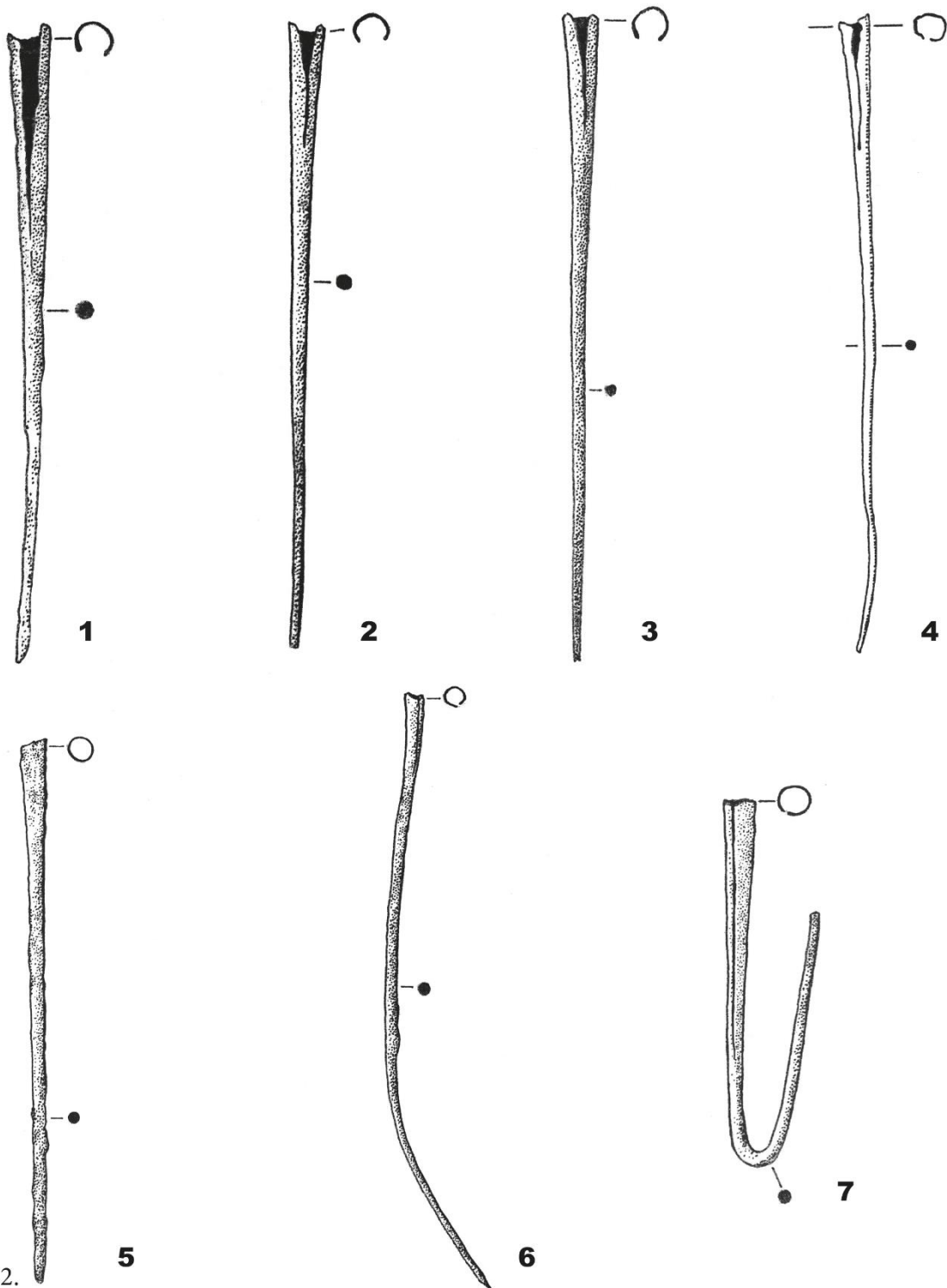

Fig.22.

Figura 22. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

22.1. Catàleg N° 025. **22.2.** Catàleg N° 036. **22.3.** Catàleg N° 037. **22.4.** Catàleg N° 052. **22.5.** Catàleg N° 042. **22.6.** Catàleg N° 033. **22.7.** Catàleg N° 030. Dibuix: M. Ortolà. MACD.

Fig.23.

Figura 23. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

23.1. Catàleg N° 025. **23.2.** Catàleg N° 036. **23.3.** Catàleg N° 037. **23.4.** Catàleg N° 042. **23.5.** Catàleg N° 033. **23.6.** Catàleg N° 030. Foto: J. A. Gisbert.

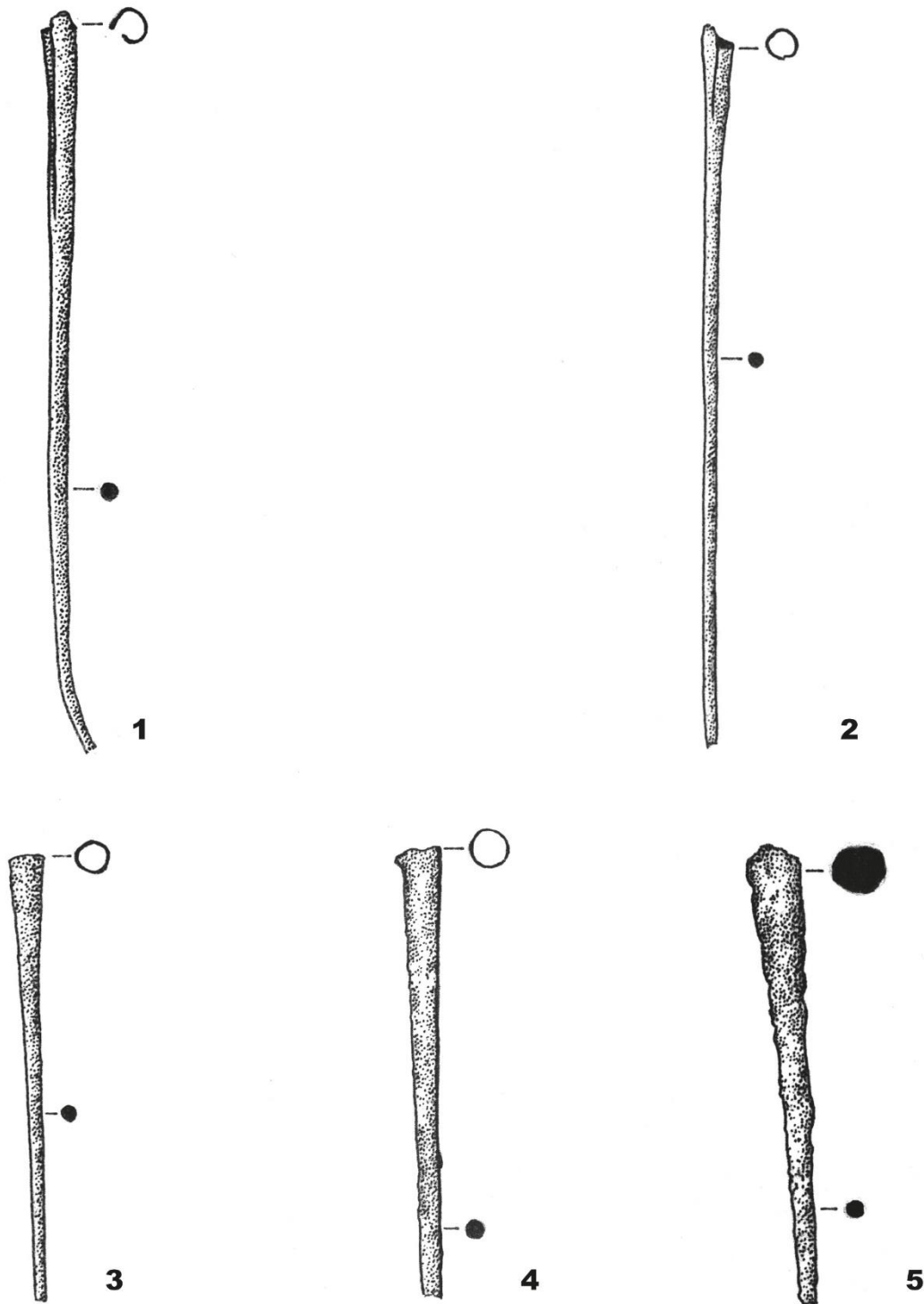

Fig.24.

Figura 24. TIPUS 5. Agulles o remats de fus.

24.1. Catàleg N° 034. **24.2.** Catàleg N° 032. **24.3.** Catàleg N° 039. **24.4.** Catàleg N° 035. **24.5.** Catàleg N° 050. Dibuix: M. Ortolà. MACD.

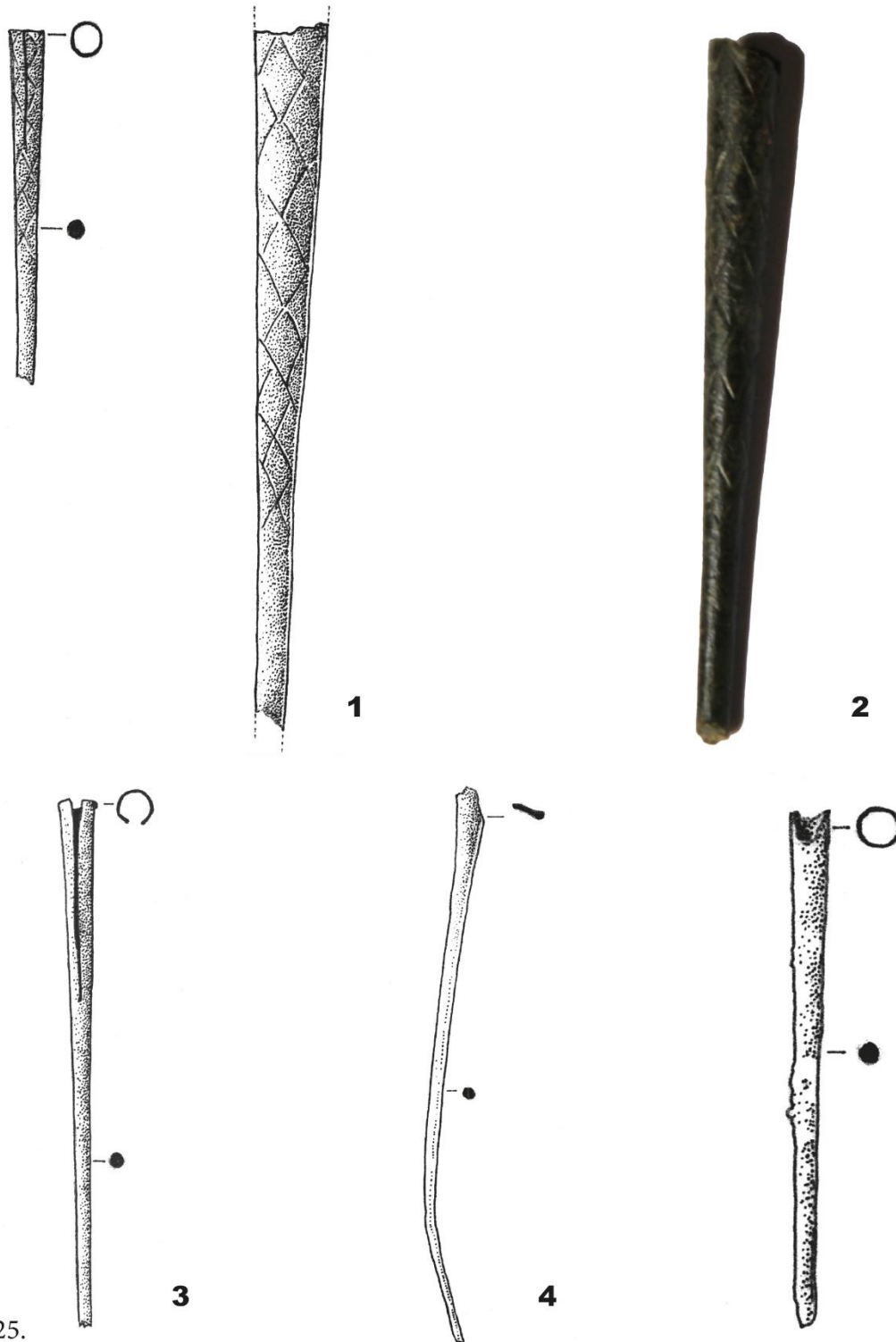

Fig.25.

Figura 25. TIPUS 5. Agulles o remats de fus. Procedeixen de l'excavació de Marqués de Campo, 46. *Fanādiq*.

25.1 i 25.2. Catàleg N° 043. **25.3.** Catàleg N° 046. **25.4.** Catàleg N° 048. **25.5.** Catàleg N° 049. Dibuix: M. Ortolà. MACD.

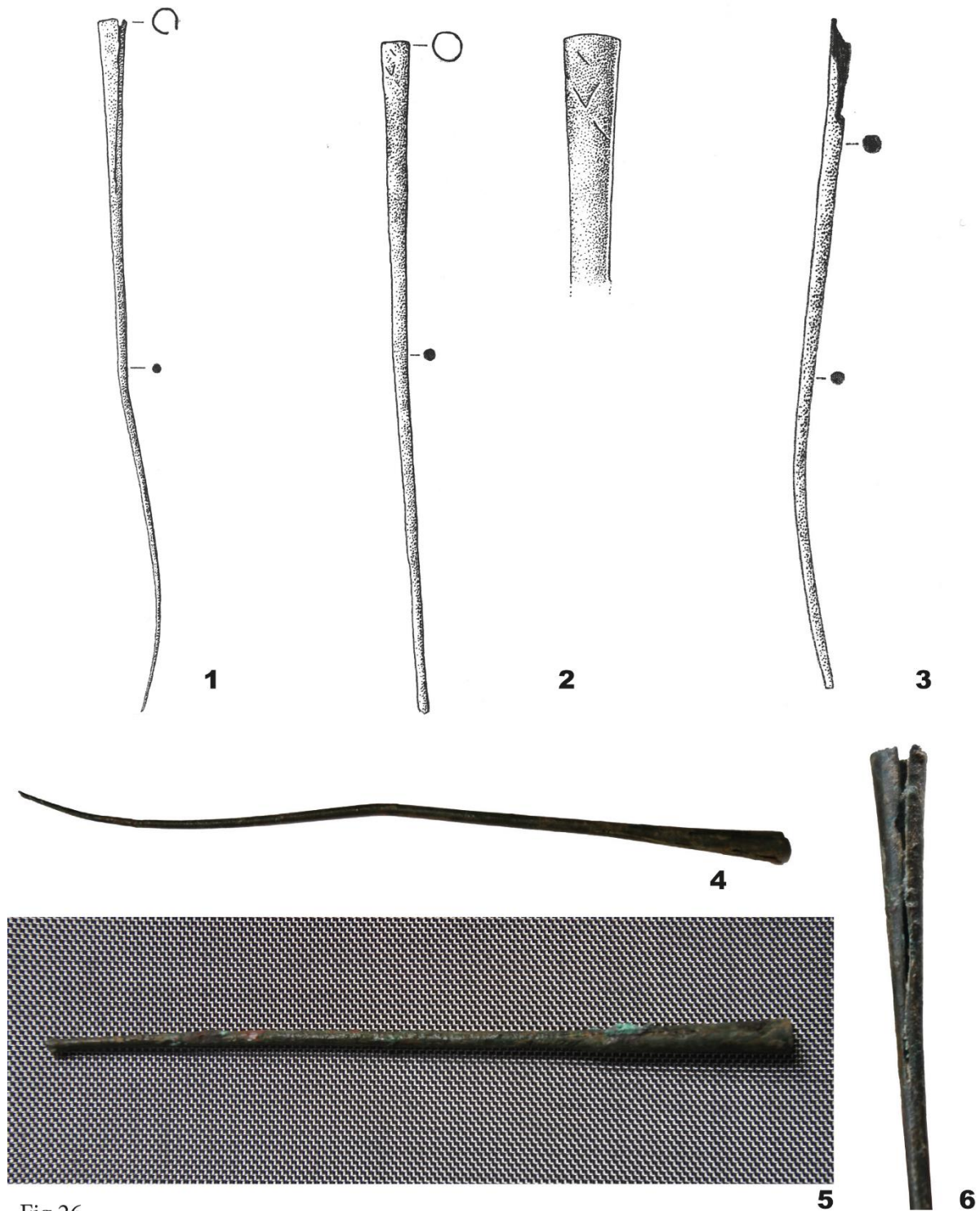

Fig.26.

Figura 26. TIPUS 5. Agulles o remats de fus. Procedeixen de l'excavació de Marqués de Campo, 46. *Fanādiq*.

26.1, 26.4, 26.6. Catàleg N° 044. **26.2, 26.5.** Catàleg N° 045. **26.3.** Catàleg N° 047. 26.4. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert.

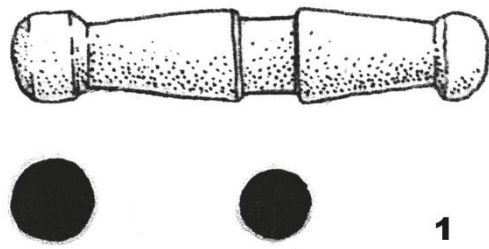

Fig.27.

Figura 27. TIPUS 6, Botó de *tırāz* o de mortalla.

27.1, 27.2, Catàleg N° 055. **27.3.** Botó provinent de tomba en *maqbara* de Lorca. Dibuix: M. Ortolà. MACD. Foto: J. A. Gisbert. **27.4.** Eva filant c. 1170. Salteri Hunterian, full 8r. Glasgow University Library (AA.DD. 2013a, 24).

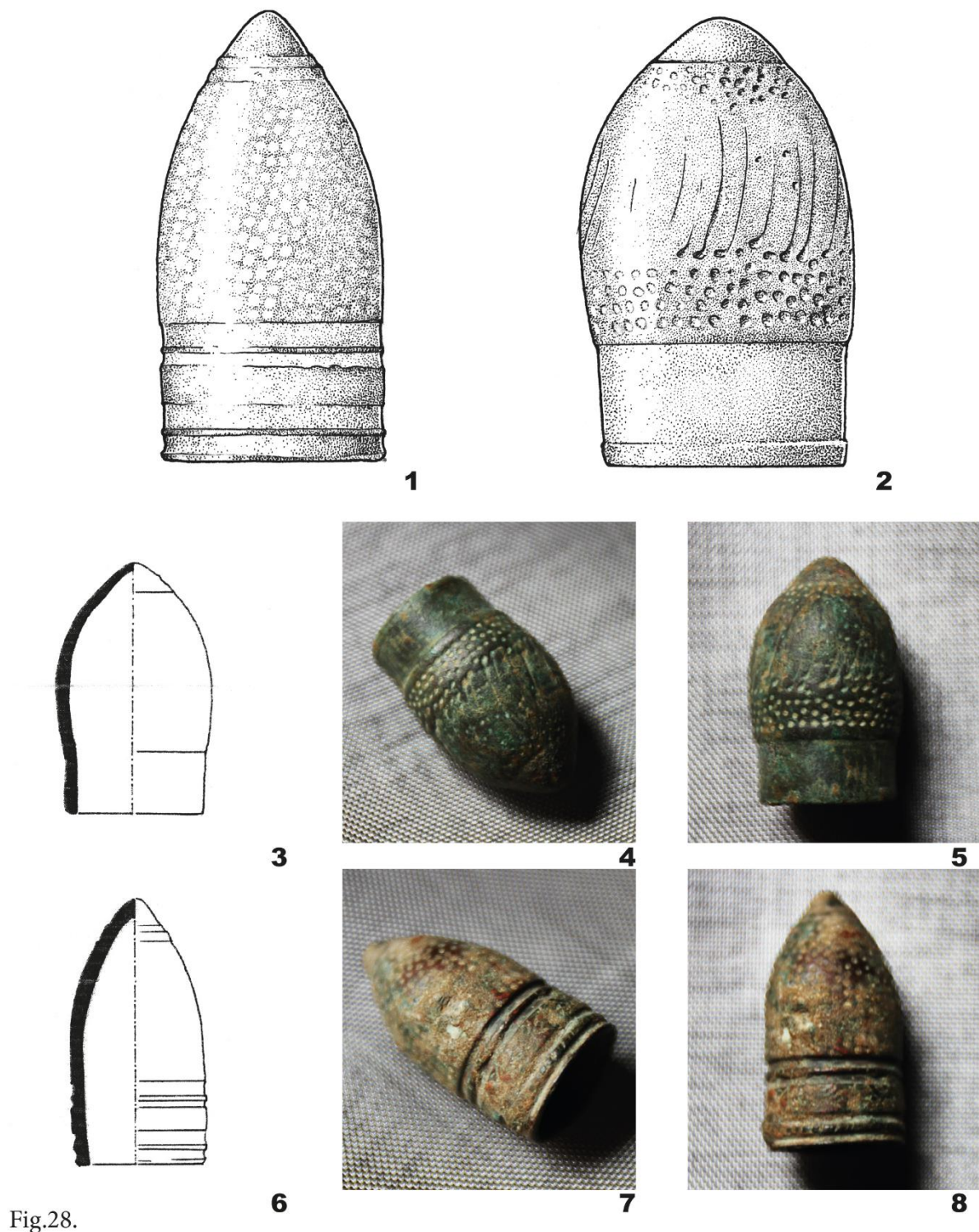

Fig.28.

Figura 28. TIPUS 7. Didals. **28.1, 28.6, 28.7, 28.8.** Catàleg N° 057. **28.2, 28.3, 28.4, 28.5.** Catàleg N° 056.
 Dibuix: M. Ortolà. Foto: J. A. Gisbert.

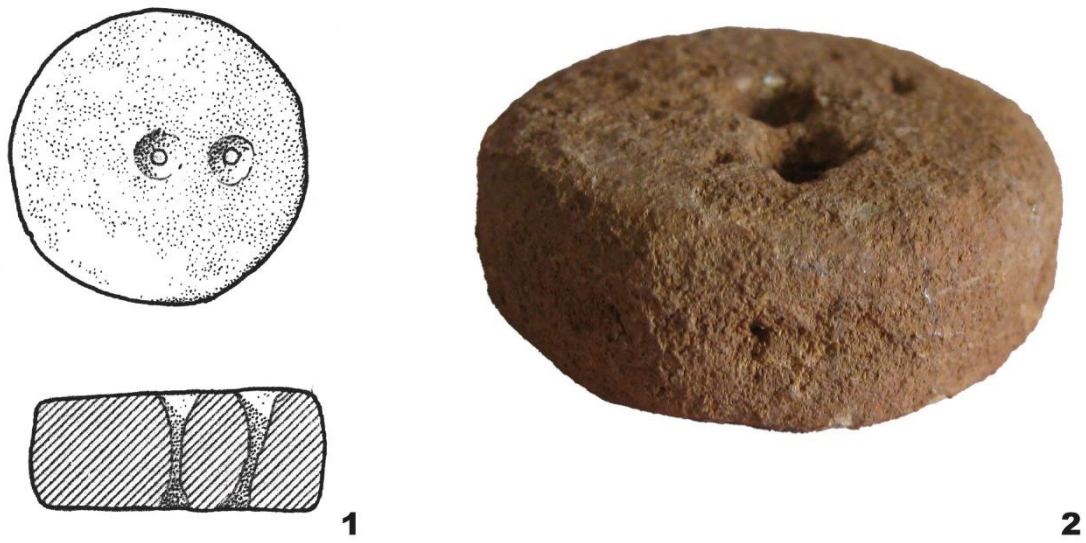

Fig.29.

Figura 29. TIPUS 8. Pesa de teler.

29.1 i 29.2. Catàleg N° 058. Dibuix: M. Ortolà. Foto: J. Ortolà. MACD.

29.3. Tallador. Escena amb dimoni filant amb fus i filosa. Segle XIV. Ceràmica de verd i morat. Paterna (Armengol, 89, N° 31).

1

2

Fig.30.

Figura 30. Iconografies en teixit i en ceràmica.

30.1. Corda seca paó. Segle XI. Provenint de Dénia (Azuar 1989, 48-49).

30.2. Teixit de Còrdova. Franja del Pirineu. Meitat segle X. Institut de Valencia de Don Juan. Madrid (AADD 2013b, 65).

Obres citades

Fonts àrabs

- Abū l-Ḥayr. Julia M. Carabaza Bravo ed. ár. *Abū-l-Jayr (s. XI). Kitāb al-filāḥa. Tratado de agricultura*. Madrid: ICMA, 1991.
- Anònim. Gāda al-Ḥiġġāwī al-Qaddūmī trad. angl. *Books of Gifts and Rarities (Kitāb al-Hadāyā wa al-Tuḥaf). Selections compiled in the fifteenth Century from an eleventh-Century. Manuscript of Gifts and Treasures*. Cambridge (MA), 1996.
- Ibn al-‘Awwām. J. A. Banqueri trad. esp. *et alii. Libro de agricultura. Su autor el doctor excelente Abu Zacaria Iahia, Aben Mohamed Ben Ahmed Ebn el Awam, sevillano*. Madrid: Ministerio de Agricultura/Ministerio de Asuntos Exteriores/I.H.A.C., 1988. 2ª ed. 2 vols. (1ª ed. 1805).
- Ibn al-Faqīh al-Hamaḍānī. Muḥammad Hadj-Sadok ed. ár., trad. fr. *Ibn Jurradhabid, Ibn al-Faqīh, al-Hamadhāni et Ibn Rustah. Description du Maghreb et de l'Europe au IIIe. siècle de l'Hégire (IX siècle). Texte arabe, traduction française et notes*. Argel: Carbonell, 1949.
- Ibn Ḥawqal. Johannes Hendrik Kramers & Gaston Wiet trad. fr. *Ibn Ḥawqal. Configuration de la Terre (Kitāb Šūrat al-Arḍ)*. Beirut/París: Maisonneuve et Larose/Comission Internationale pour la Traduction des Chefs-Oeuvre, 2001. 2 vols. (1ª ed. 1964).
- Rasis: *Crónica del Moro Rasis*. Diego Catalán & María Soledad de Andrés *et alii* ed. crít. *Crónica del Moro Rasis, versión del Ajbār mulūk al-Andalus de Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn Mūsà al-Rāzī, 889-955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de Don Perianes Porçel*. Madrid: Gredos, 1975.
- Al-Ruṣāfī. Teresa Garulo trad. esp. *Al-Ruṣāfī de Valencia. Poemas*. Madrid: Hiperión, 1980.
- Al-Zuhrī. Dolors Bramon trad. esp. *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuhrī*. Sabadell, Editorial Ausa, 1991. (Col. Orientalia Barcinonensia, 11).

Bibliografia

- AA.DD. *Arte islámico en Granada. Propuesta para un Museo de la Alhambra, 1 de abril-30 de septiembre de 1995*. Granada: Patronato de la Alhambra y Generalife, 1995.
- . *Les Andalousies de Damas à Cordoue. Exposition présentée a l'Institut du Monde Arabe du 28 novembre 2000 au 15 avril 2001*. París: Hazan/Institut du Monde Arabe, 2000.
- . *Museu de Mértola. Arte Islâmica*. Mértola: Campo Arqueológico de Mertola/Câmara Municipal de Mértola, 2001a.
- . *Ġarb. Sítios islâmicos do Sul Peninsular*. Lisboa: Ministerio de Cultura/Instituto Português do Património Arquitectónico/Junta de Extremadura, Consejería de Cultura, 2001b.
- . *Ribat de Arrifana. Cultura material e espiritualidade*. Aljezur: Associação de defesa do património histórico e arqueológico de Aljezur/Município de Aljezur, 2007.
- . *Els Musulmans al Comtat. 1609-2009. 400 anys de l'expulsió*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, 2009.
- . *O Legado Andalusino*. Aljezur: Museo Municipal de Aljezur/Associação de Defesa do Património Histórico e Arqueológico de Aljezur, 2013a.

- . *Arte y Culturas en Al-Andalus. El poder de la Alhambra*. Granada: TF Editores/Interactiva S.L.U., 2013b.
- . *Madinat al-Zahra. Catálogo de la exposición permanente*. Córdoba: Casa Árabe/Junta de Andalucía, 2015.
- . *Las artes del metal en Al-Andalus*. Madrid: Ministerio de Cultura y Deporte, 2019.
- . *Renàixer. Darreres restauracions de troballes arqueològiques a València*. València: Ajuntament de València, 2022.
- Ación Almansa, Manuel, Francisco Castillo Galdeano & Rafael Martínez Madrid. "Excavación de un barrio artesanal de Bayyana (Pechina, Almería)." *Archéologie Islamique* 1 (1990): 147-168.
- Armengol Machí, Pau ed. *Renàixer. Darreres restauracions de troballes arqueològiques a València*. València: Ajuntament de València, 2022.
- Azuar Ruiz, Rafael. *Castillo de la Torre Grossa (Jijona). Catálogo de los fondos del Museo Arqueológico. I*. Alicante: Diputación Provincial, 1985.
- . *Denia Islámica. Arqueología y Poblamiento*. Alicante: Instituto de Cultura "Juan Gil Albert" de la Diputación Provincial, 1989.
- . *El Castillo del Río (Aspe, Alicante). Arqueología de un asentamiento andalusí y la transición al feudalismo (siglos XII-XIII)*. Alicante: Diputación Provincial de Alicante, Museo Arqueológico, 1994.
- Bazzana, André. *Maisons d'Al-Andalus. Habitat Médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*. Madrid: Casa de Velázquez, 1992. 2 vols.
- Bazzana, André & Salvador Climent. "El yacimiento medieval de Santa Fe de Oliva (València). Estudio de su cerámica." *Noticiario Arqueológico Hispánico* 18 (1984): 257-339.
- Bazzana, André, Juana Bedia & et alii. *Saltés. Un asentamiento islámico en las marismas del Odiel (siglos IX-XIII)*. Huelva: Casa de Velázquez/Diputación Provincial de Huelva, 2009.
- Carriazo, Juan de Mata. *Tartessos y el Carambolo*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes, Ministerio de Educación y Ciencia, 1973.
- Catarino, Helena. *O Algarve oriental durante a ocupação islamica*. Loulé (Portugal): Arquivo Histórico Municipal de Loulé. 1997-1998. 3 vols.
- Catarino, Helena, A. Arruda & V. Gozálves. "Vale do Boto. Excavações de 1981 no complexo árabe-medieval." *Clio* III (1981): 9-27.
- Córdoba, R. & P. Hernández. "Dedales hispano-musulmanes en la provincia de Córdoba." En *IV Congreso de Arqueología Medieval Española: Sociedades en transición. Actas. Alicante 4-9 octubre 1993*. Alicante: Asociación Española de Arqueología Medieval/Diputación de Alicante, 1993. 919-925. Tomo III.
- Covaneiro, J., S. Cavaco & G. Lopez. "O bairro Almóhada do Convento de Nossa Senhora da Graça-Tavira. Notícia preliminar." En *Actas del IV Congreso de Arqueologia Peninsular "A ocupação islamica da península Iberica"*. Faro: Universidad do Algarve, 2008. 51-62.
- Chalmeta Gendrán, Pedro. *El "señor del zoco" en España: edades media y moderna, contribución al estudio de la historia del mercado*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1973.
- Eiroa Rodríguez, Jorge & Mariángeles Gómez Ródenas eds. *Rey Lobo. El legado de Ibn Mardaniš. 1147-1172*. Murcia: Consejería de Educación y Cultura CAM, 2019.
- Franco Mata, Ángela. "Dedales en el Museo Arqueológico Nacional." *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 6 (1993): 79-88.
- Franco-Sánchez, Francisco & Josep A. Gisbert Santonja eds. *Dénia. Poder i el mar en el segle XI: El regne taifa dels Banū Muğāhid. Dénia. Poder y el mar en el siglo XI*:

- El reino taifa de los Banū Muḡāhid*. Alicante/Dénia/Madrid: Universidad de Alicante/Ajuntament de Dénia. Cultura/Instituto Egipcio de Estudios Islámicos en Madrid, 2019.
- Gilotte, Sophie. “El día después: Albalat y el imperio africano.” En Juan Zozaya Stabel-Hansen & S. Kurtz Schaefer eds. *Bataliús III. Estudios sobre el Reino Aftasí*. Badajoz: Gobierno de Extremadura/Consejería de Educación y Cultura/Ayuntamiento de Badajoz, 2014. 259-276.
- Gisbert Santonja, Josep A. “Arqueología árabe en la ciudad de Dénia. Estado de la cuestión y perspectivas de investigación.” En *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española, 17, 18, 19 abril 1985. Huesca*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 1986. 181-200. Tomo III.
- . “Dāniya y la Vila de Denia. En torno al urbanismo de una ciudad medieval.” En R. Azuar, S. Gutierrez & F. Valdés eds. *Urbanismo medieval del País Valenciano*. Madrid: Ediciones Polifemo, 1993a. 63-103.
- . “Daniya, -Dénia-. Rememrança d’una ciutat andalusí.” En *IV Congreso de Arqueología Medieval Española: Sociedades en transición. Actas. Alicante 4-9 octubre 1993*. Alicante: Asociación Española de Arqueología Medieval/Diputación de Alicante, 1993b. 251-260. Tomo II.
- . *Cerámica califal de Dénia*. Alacant: Universitat d’Alacant/MUA/Ajuntament de Dénia. Cultura, 2000.
- . “Dāniya, reflejo del Mediterráneo. Una mirada a su urbanismo y arqueología desde el mar (siglo XI).” En Ángela Suarez Márquez ed. *Monografías del Conjunto Monumental de la Alcazaba, I, Almería, Puerta del Mediterráneo, (SS. X-XII)*. Almería: Consejería de Cultura, Dirección General de Bienes Culturales, 2007: 203-230.
- . “Al-Idrīsī y las ciudades de Sharq Al-Andalus, Daniya –Dénia–: Ensayo de conexión entre la evidencia arqueológica y el testimonio del geógrafo.” En F. Herrera Clavero & et alii. *El mundo del geógrafo ceutí Al Idrisi*. Ceuta: Instituto de Estudios Ceutíes 2011. 85-131.
- Gomes, Rosa Varela. *Silves (Xelb), uma cidade da Gharb Al-Andalus, 2: A Alcáçova*. Lisboa: Instituto Português de Arqueologia, 2003.
- . *Silves (Xelb), uma cidade do Gharb al-Andalus: A zona de Arrochela, espaços e quotidianos*. Silves: Camara Municipal de Silves, 2011.
- Guichard, Pierre. *De la expansión árabe a la reconquista: esplendor y fragilidad de al-Andalus*. Granada: Fundación El Legado Andalusi, 2002.
- Guillermo Martínez, Martín. “Materiales de época medieval a contemporánea. Fichas técnicas del catálogo.” En E. Ruiz Valderas coord. *Museo del Teatro Romano de Cartagena*. Cartagena: Fundación Teatro Romano de Cartagena, 2009.
- Guillermo Martínez, Martín. *Cartagena medieval*. Cartagena: Fundación Teatro Romano de Cartagena, 2014.
- Lerma, Josep Vicent. “Cerámica y Artes Industriales.” En Vicente Aguilera Cerní dir. *Historia del Arte Valenciano*. Valencia, 1986. 225-245. Tomo I.
- Lerma, Josep Vicent & Josep Antoni Gisbert. “València. Seda o llana?.” En *Levante. El Mercantil Valenciano*. València, dissabte, 11 de juny de 2016. 3.
- Lévi-Provençal, Évariste. *L’Espagne Musulmane au Xe siècle. Institutions et vie sociale*. París: Larose, 1932.
- Luzuriaga, B. “Dedales españoles.” *Antiquaria* 128 (1995): 44-47.
- Malpica Cuello, Antonio, coord. *Mil Años de Madinat Ilbira*. Granada: Fundación El Legado Andalusi, 2013.

- Marín, Manuela. *Mujeres en Al-Andalus*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2020. Col. Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus, XI.
- Martínez Rodríguez, Andrés. *Lorca almohade. Ciudad y territorio*. Murcia: Universidad de Murcia, 2013.
- Melikian-Chirvani, A. S. *Le Bronze Iranien*. París: Musée des Arts Décoratifs, 1973.
- Moreno Narganes, José María. “Los espacios domésticos del Gharb al-Andalus (s. XII-XIII): Mértola, Silves y Tavira como paradigmas de estudio.” *Arqueologia Medieval* 15 (2020): 241-251.
- . “Tejiendo en casa: actividades textiles y espacios domésticos en al-Andalus (ss. XII-XIII).” En Ana Clarinda Cardoso, Andrea Mariani & et alii *Incipit 9. Workshop de Estudos Medievais, Universidade do Porto, 2020*. Oporto: Universidade do Porto, 2021. 29- 44.
- Motos Guirao, Encarnación. *El poblado medieval de “El Castellón” (Montefrío, Granada). Estudio de sus materiales*. Granada: Universidad de Granada, 1991.
- Navarro Palazón, Julio. *La cerámica islámica en Murcia. Volumen I. Catálogo*. Murcia: Centro Municipal de Arqueología, Ayuntamiento de Murcia, 1986.
- . *Una casa islámica en Murcia. Estudio de su ajuar (siglo XIII)*. Murcia: Centro de Estudios Árabes y Arqueológicos “Ibn Arabí,” Ayuntamiento de Murcia, 1991.
- Navarro Poveda, Concepción. *Excavaciones y Restauración del Castillo de la Mola, Novelda 1983-1990*. Novelda: Diputación de Alicante/Excmo Ayuntamiento de Novelda, 1992.
- Ortega, Julián M. *Anatomía del esplendor. Fondos de la sala de Historia medieval Museo de Albarracín*. Albarracín: Fundación Santa María de Albarracín, 2007.
- Picard, Christophe. *L’Océan Atlantique musulman. De la conquête arabe à l’époque almohade. Navigation et mise en valeur des côtes d’al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*. París: Maisonneuve & Larose/Éditions Unesco, 1997.
- . *La mer des califes. Una histoire de la Méditerranée musulmane (VIIe-XIIe siècle)*, París: Éditions du Seuil, 2015.
- Piera, Josep. *Poemes de l’Orient d’Al-Andalus*. Barcelona: Edicions 62, 1983. (Col. Els llibres de l’escorpí. Poesia 80).
- . *El paradís de les paraules*. Barcelona: Edicions 62, 1995.
- Possac Mon, Carlos, “Datos para la arqueología musulmana de Ceuta.” *Hesperis* 1/1 (1960): 157-164.
- Retuerce Velasco, Manuel. “El templén. ¿Primer testimonio de Telar Horizontal en Europa?” *Boletín de Arqueología Medieval* 1 (1987): 71-77.
- . “Miscelanea Islámica Madrileña.” *Boletín de Arqueologia Medieval* 2 (1988): 141-149.
- Riis, P. J. *Hama. Fouilles et Recherches de la fondation Carlsberg, 1931-1938*. Copenhague: Nationalmuseet, 1969. Vol 4.
- Robles Fernández, Alfonso & Pozo Martínez, Indalecio eds., *Regnum Murciae. Génesis y configuración del Reino de Murcia. Museo Arqueológico de Murcia, 17 de abril-8 de julio 2008*. Murcia: Región de Murcia, Consejería de Cultura, Juventud y Deportes, 2008.
- Rosselló-Bordoy, Guillem. *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe en Mallorca*. Palma de Mallorca: Diputación Provincial de Baleares, Instituto de Estudios Baleáricos/C.S.I.C., 1978.
- Ruiz, Silvia. “Calle Marqués de Campo, 46, Dénia, la Marina Alta.” *CD-ROM: Actuaciones Arqueológicas de la Provincia de Alicante*. Alicante: Colegio de

- Doctores y Licenciados de Filosofía y Letras y en Ciencia de Alicante CDL, 2004. 3 pàgines, 4 làmines.
- Silvério, Silvina & Maria Santos Ferreira. *Silos islâmicos da Alcaria, Aljezur (Séculos VIII-XII) Memórias Arqueológicas*. Aljezur: Camara Municipal de Aljezur, 2001.
- Torres, Claudio. “Uma proposta de interpretação funcional para os conhecidos “cabos de faca” em oso já com longa historia na arqueologia ibérica.” En *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española, 17, 18, 19 abril 1985. Huesca*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 1986. 331-341. Tomo I.
- Torres, Claudio & Santiago Macías, Santiago eds. *Portugal Islâmico. Os últimos sinais do Mediterrâneo*. Lisboa: Museo Nacional de Arqueologia/Ministério de Cultura/Instituto Português de Museus, 1998.
- Turienzo Veiga, Gustavo. *Observaciones sobre el comercio en Al-Andalus*, Tesis doctoral, bajo la dirección de Juan Zozaya & Juan A. Souto. Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Filología, Departamento de Estudios Árabes e Islámicos, 2002.
- Zozaya Stabel-Hansen, Juan ed. *Alarcos. El fiel de la balanza*. Toledo: Servicio de Publicaciones de la Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 1995.